Przegląd Archeologiczny
Vol. 40, 1992, pp. 5-47
ISSN 0079-7138

ANDRZEJ MIERZWIŃSKI

PRZEMIANY OSADNICZE W STREFIE WZGÓRZ TRZEBNICKICH I KOTLINY ŻMIGRODZKIEJ OD STARSZEJ EPOKI BRĄZU PO WCZESNY OKRES LATEŃSKI

DIE BESIEDLUNGSVERÄNDERUNGEN AUF DEM GEBIET ZWISCHEN WZGÓRZA TRZEBNICKIE (TRZEBNICKIE ANHÖHE) UND KOTLINA ŻMIGRODZKA (ŻMIGRODZKA BECKEN) VON DER ÄLTEREN BRONZE- BIS ZUR FRÜHEN LATÈNEZEIT

Praca prezentuje przemiany osadnicze w północnej partii środkowego Śląska. Między rzekami Odrą i Baryczą znajduje się tam region osadniczy o wielkości 950 km^2. Zakres chronologiczny analizy osadniczej zamyka się między starszą epoką brązu i wczesnym okresem lateńskim (BB-LtB), obejmuje więc zjawiska wiązane z kulturą mogiłową (przedłużycką), łużycką i pomorską. Wyróżniono 4 fazy procesu osadniczego, datowane na BB-BD, HaA_1-HaB_2, HaB_3-HaD_1, HaD_2-LtB. Stwierdzono bardzo długotrwały proces budowania struktur osadniczych, trwających aż po HaC, silnie wspomagany migracjami z terenów sąsiadujących od południa i zachodu. Odbywało się to w warunkach dużej stabilności stref zasiedlenia (miejsc koncentracji populacji) i preferencji przyrodniczych, mimo wyjątkowo wysokiego w skali Śląska tempa wzrostu demograficznego. Był to teren, poprzez który odbywał się stały przepływ ludzi, dóbr materialnych i idei w skali lokalnej i interregionalnej (na kierunku Północ-Południe).

Zwarte zasiedlenie na omawianym terenie sięga początkami czasów, gdy zaczęły tam przenikać populacje nosicieli cech kultury mogiłowej (przedłużyckiej) — ryc. 1, 6 (Gediga 1990, 147). Nieprzerwana okupacja trwała następnie po schyłek kultury łużyckiej, a otwartą pozostaje kwestia kontynuacji osadniczej na przejściu do powiązanej z nią genetycznie kultury pomorskiej[1]. Na obszarze pomiędzy Odrą na południu i zachodzie a Baryczą na północy rysuje się wyraźnie jednostka osadnicza o randze mezoregionu, przyjmując jego rozumienie wg podziału zaproponowanego przez S. Kurnatowskiego (1973, 18; 1983, 24). Odrębność tej jednostki podkreślają warunki orograficzno-geomorfologiczne, charakteryzujące krainy geograficzne wyszczególnione w tytule artykułu (Walczak 1970, 382—383, 385—386, tabl. V), które stanowią źródłosłów wyróżnionego mezoregionu — region trzebnicko-żmigrodzki.

Dotychczasowy dorobek w zakresie problematyki osadniczej północnej partii środkowego Śląska w interesującym nas wycinku pradziejów wynika z posiłkowania się analizą wielkoprzestrzenną (Gediga 1965, 70—71, mapy 1—3; 1967, 188—212; Pazda 1970, 92—95; Bukowski 1971, 157—165; Niesiołowska-Wędzka 1974, 32—34, 56—58). Stanie się ona również podstawą proponowanej w tym miejscu charakterystyki stosunków osadniczych. Utrzymanie postępowania badawczego w konwencji analizy wielkoprzestrzennej stwarza bowiem dobrą płaszczyznę do porównań i dyskusji[2].

[1] Myślę w tym miejscu o powiązaniach genetycznych „łużycko-pomorskich" w szerszym aspekcie terytorialnym (Malinowski 1963, 224—227; 1968, 10—11; 1976, 211; Hensel 1971, 24—78; Fogel 1980, 117—118; Czopek 1985, 379), nie zaś o ich charakterze na omawianym terenie, gdzie nie można wykluczyć, przynajmniej częściowo, pojawienia się cech właściwych kulturze pomorskiej wraz z migracją z Wielkopolski (Pazda 1970, 95—97; Czerska 1970, 156; Kostrzewski 1970, 121—133; Gedl 1985, 45).

[2] Podstawowe założenia metodyczne wielkoprzestrzennej analizy regionalnej zasygnalizowałem na marginesie charakterystyki przemian osadniczych w najdalej na zachód wysuniętym członie Wału Trzebnickiego (Mierzwiński 1988, 347—351).

CHARAKTERYSTYKA FIZJOGRAFICZNA

Omawiany region rozciąga się na obszarze ok. 950 km^2 w lewobrzeżnym dorzeczu środkowej Baryczy, dochodząc jednak tylko na niewielkim odcinku do jej koryta (ryc. 1). Południowa część regionu wkracza w strefę wododziałową Baryczy i Odry, schodząc nawet w górne biegi niewielkich dopływów tej ostatniej, poniżej ujścia Widawy. Wyjątkiem jest Jezierzyca, będąca największym dopływem prawobrzeża Odry pomiędzy ujściami Widawy i Baryczy. Otóż na zachodzie zasięg regionu obejmuje niemal całe prawe dorzecze tego dopływu Odry (poza górnym odcinkiem), a w dolnym jego biegu także skrawki lewobrzeża. Od południowego wschodu granicę regionu wyznacza wododział Dobrej (dopływu Widawy) z Baryczą, a na wschodzie ciągnie się ona w ramach dorzecza Baryczy, wzdłuż dolnego i środkowego biegu Jesionki, zagarniając więc jeszcze dolną i środkową część dość znacznego dorzecza Sąsiecznicy. Za Jesionką rozciąga się niski, ale rozległy wododział z Prądnicą, wyznaczający strefę rozgraniczającą z regionem milicko-cieszkowskim (ryc. 2)[3].

W ramach regionu wyróżniamy 3 wyraźne strefy hydrologiczne ze względu na gęstość sieci rzecznej. Jedna z nich charakteryzuje się silnie rozbudowaną siecią rzeczną i obejmuje wschodnie partie regionu, w dorzeczu Sąsiecznicy. Znacznie słabiej rozwinięte są cieki w partii zachodniej, związanej z systemami wodnymi Jezierzycy, Świerni i Granicznej Wody. Te dwa podstawowe obszary hydrologiczne regionu rozdziela w partii centralnej dość rozległy wododział, podkreślony orografią terenu. Stanowi on zresztą tylko poszerzenie wąskiego zwykle pasa wododziałowego, który biegnie przez cały region z północnego zachodu na południowy wschód, pokrywając się z kulminacjami Wzgórz Trzebnickich. Z powyższego widać, iż ciągłość hydrologiczna regionu rysuje się jedynie wzdłuż jego północnej granicy, budowana przez Barycz oraz Krępą (Walczak 1970, tabl. IV).

Region związany jest z czterema większymi jednostkami krajobrazowymi, z których dwie mają podstawowe znaczenie. Niemal połowę obszaru regionu

Ryc. 1. Usytuowanie charakteryzowanego terenu w dorzeczu Odry

Abb. 1. Lage des charakterisierten Territoriums im Oderflußgebiet

[3] W dotychczasowych ujęciach stosunków osadniczych tego terenu nie podejmowano prób ściślejszego określenia granic regionalnych, co ułatwiałoby śledzenie toku wywodów i porównania. Najbardziej zdecydowanie wypowiedział się w tej sprawie B. Gediga (1967, 195 nn), zakładając, iż w całym dorzeczu Baryczy funkcjonowało jedno skupisko osadnicze, przesuwane też na lewobrzeże południkowego biegu Odry (por. ponadto Gediga 1965, mapy 1—2). W proponowanym tam ujęciu miałoby ono obejmować w III-V EB ok. 260 km^2, co wydaje się zaskakująco niewielkim areałem, skoro jest to teren, na którym, moim zdaniem, można wyróżnić aż 3 zbliżone wielkością jednostki mezoregionalne, tzn. poza omawianym regionem trzebnicko-żmigrodzkim także górowsko-rudnowski i milicko-cieszkowski (ryc. 2). Te 3 regiony zajmują łącznie obszar ponad 10-krotnie większy niż proponowany przez B. Gedigę, nie mówiąc już o rozległych strefach międzyregionalnych pustek osadniczych. Można by sądzić, iż doszło do pomyłki, polegającej na opuszczeniu jednego zera (2600 km^2 miast 260 km^2), lecz przeczą temu proponowane przeliczenia gęstości zasiedlenia. Zresztą podobną sytuację obserwujemy w omawianym opracowaniu w wypadku dorzecza Ślęzy, gdzie wchodzi w rachubę regionalna jednostka osadnicza o wielkości nie 230 km^2, lecz 2300 km^2 — w moim ujęciu jest to wrocławsko-strzeliński region osadniczy (ryc. 2). Trudno jest wyjaśnić, z jakiego powodu doszło do 10-krotnego zmniejszenia areałów i zarazem zawyżenia wskaźników gęstości zasiedlenia do poziomu, który nie został jeszcze osiągnięty w warunkach współcześnie funkcjonującej sieci osiedli na Śląsku. Mówiąc bardziej dobitnie jest on 3—4-krotnie niższy od zaproponowanego dla stosunków osadniczych epoki brązu (Straszewicz 1970, 265; Walczak 1970, 233—234). Najbardziej prawdopodobne wydaje się przypuszczenie, iż niefortunny błąd powstał przy przeliczeniach odległości w oparciu o skalę mapy. Tak zafałszowane wskaźniki gęstości zasiedlenia powtórzył bezkrytycznie Z. Bukowski (1971, 158).

Ryc. 2. Regiony osadnicze na Śląsku od starszej epoki brązu po wczesny okres lateński

Abb. 2. Siedlungsregionen in Schlesien von der älteren Bronzezeit bis zur frühen Latènezeit

1 – zgorzelecki, 2 – trzebielski, 3 – gubińsko-jasienicki, 4 – lubsko-brzeźnicki, 5 – kosiersko-bobrowicki, 6 – płotowski, 7 – chynowsko-zaborski, 8 – głogowsko-dalkowski, 9 – górowsko-rudnowski, 10 – grębocicki, 11 – lubińsko-polkowicki, 12 – trzebnicko-żmigrodzki, 13 – milicko-cieszkowski, 14 – dolnokaczawsko-rościsławicki, 15 – chojnowsko-strzegomski, 16 – średzko-odrzański, 17 – wrocławsko-strzeliński, 18 – oleśnicki, 19 – książęcy, 20 – namysłowsko-stobrawski, 21 – opolsko-niemodliński, 22 – nyski, 23 – głubczycki

(ok. 47%) zajmują Wzgórza Trzebnickie, stanowiące jeden z trzech głównych ciągów glacitektonicznego Wału Trzebnickiego (Walczak 1970, tabl. I, III, V). Do charakterystycznych elementów krajobrazu należą tam spłaszczenia wierzchowinowe, silnie nachylone północne zbocza erozyjno-denudacyjne i łagodne południowe. Stoki północne i kulminacje pokrywają zwykle półki kemowe i kemopodobne oraz drobniejsze formy czołowomorenowe, zbudowane z utworów piaszczysto-żwirowych, piaszczysto-gliniastych, rzadziej gliniastych. Na stokach południowych są rozprzestrzenione stożki sandrowe oraz pokrywy utworów lessowatych, lessowych i pylastych. Wzgórza Trzebnickie składają się z kilku ciągów wałów, porozdzielanych wyraźnymi obniżeniami „bramnymi", co pozwala na wydzielenie dobrze wyodrębnionych mniejszych jednostek morfogenetycznych (ryc. 3–4). Licząc od północnego zachodu są to w ramach regionu: Wzgórza Wińskie (202 m n.p.m.), Grzbiet Trzebnicki (257 m n.p.m.) oraz skrawki Bramy Malerzowickiej. To ostatnie rozległe obniżenie stanowi też strefę rozdzielającą omawiany region z regionami oleśnickim i milicko-cieszkowskim. Wspomniane poszerzenie głównego wododziału regionu wiąże się

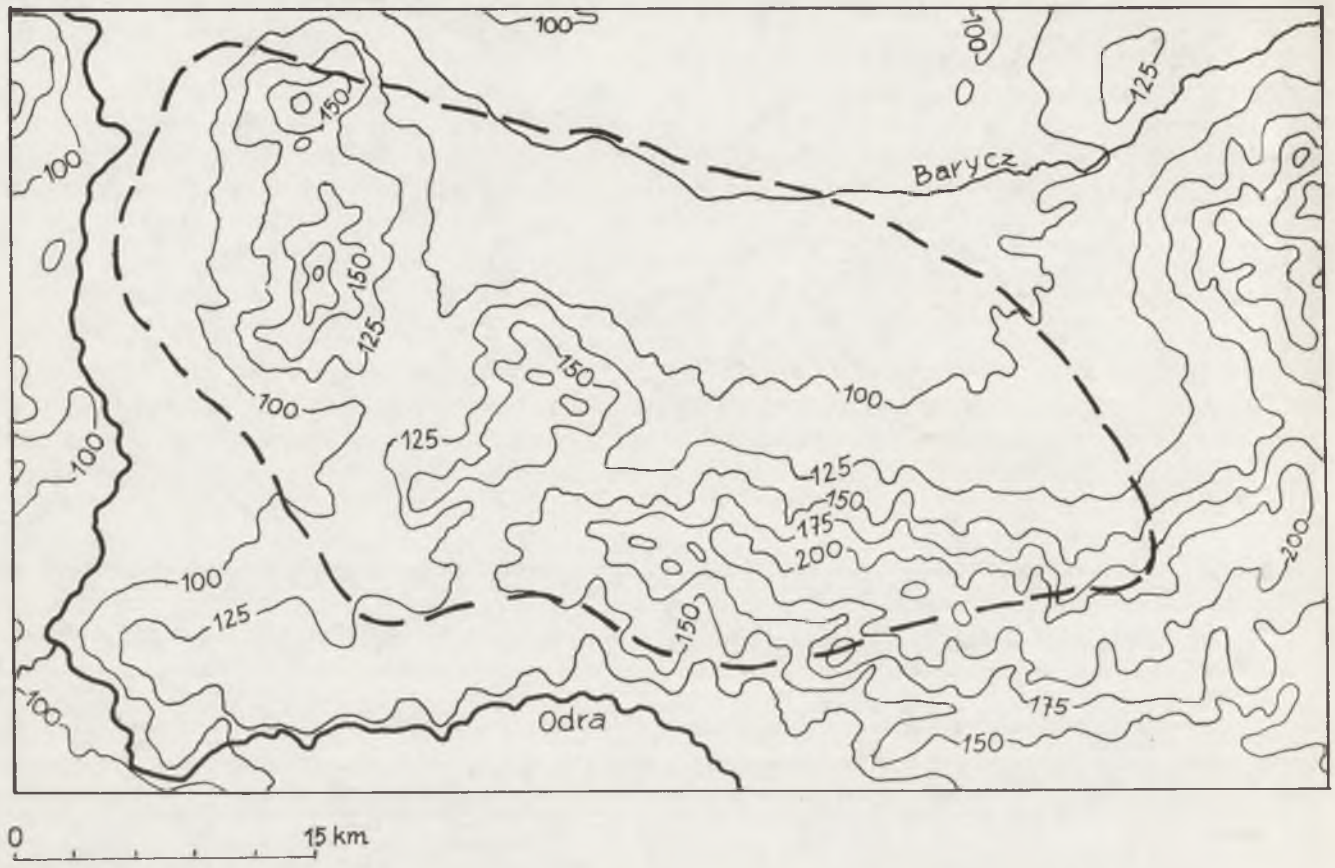

Ryc. 3. Sytuacja hipsometryczna w regionie trzebnicko-żmigrodzkim (wg Zaniewicz, Ostrowskiej 1981)
Abb. 3. Hypsometrische Lage in der Trzebnica-Żmigród Region (nach Zaniewicz, Ostrowska 1981)

z Bramą Pełczyńską, Wzgórzami Strupińskimi i z zachodnim skłonem Grzbietu Trzebnickiego (Krygowski 1961, 10, 102–110; 1967, 172–173; 1972, 207–210; Kondracki 1967, 328; 1978, 253; Bartkowski 1970, 11–16, 70–71, 331–334, 341, 343; Walczak 1970, 33–34, 381, 385–387, tabl. V; 1974, 50–52, 55).

Ta strefa czołowomorenowa obiega od zachodu i południa Kotlinę Żmigrodzką (ok. 35% powierzchni regionu), silnie kontrastującą krajobrazowo z tym obrzeżem swymi rozległymi równinami, dobrze nawilgoconymi, zwłaszcza w pobliżu Baryczy. Nadaje jej to cech pradolinnych (pradolina barucko-głogowska), mimo genetycznego związku ze strefą Wału Trzebnickiego (wyleżysko lobowe). Zasięg regionu obejmuje tylko południową partię Kotliny Żmigrodzkiej, związaną z lewobrzeżem Baryczy, rozciągając się na Równinę Prusic oraz na skrawki Równiny Czeszowskiej, która zajmuje tereny położone na wschód od Trzebnickiego Rowu. Pierwotny poziom tego kotlinowego obniżenia w typie pedymentu został nieco tylko spłycony przez akumulację utworów piaszczystych. W nich uformowały się płaskodenne i silnie podmokłe doliny rzeczne, o nieznacznych deniwelacjach trzech poziomów terasowych. Poziom najniższy tworzy płaska, bagnista lub zatorfiona terasa denna, ponad nią wznosi się rozległa terasa środkowa, zbudowana głównie z piasków, na których rozwinęły się często wydmy. Tylko fragmentarycznie zachowana jest wyższa terasa naddenna. Na południe od Baryczy pozostała niezasiedlona wschodnia partia Kotliny Żmigrodzkiej, pozbawiona sieci rzecznej, a zarazem bardzo silnie uwilgocona (Krygowski 1961, 117–118; Bartkowski 1970, 67, 340, 345; Walczak 1970, 381–383).

Na zachodnich obrzeżach regionu znajduje się niewielki fragment Obniżenia Ścinawskiego (ok. 6% powierzchni regionu), położony na przedpolu Wzgórz Wińskich. Jest on reprezentowany przez piaszczysto-żwirową terasę bałtycką (IV) doliny Odry, wysoką na ok. 9 m, która wznosi się ponad jej trzema terasami holoceńskimi o wysokościach ok. 1,5 m, 3,5 m i 6 m ponad lustrem wody (Bartkowski 1970, 341; Walczak 1970, 97; Szczepankiewicz 1972, 225–226; Kondracki 1978, 309).

Pozostałą, południowo-zachodnią część regionu (ok. 12% powierzchni) zajmuje fragment Wysoczyzny Rościsławickiej (do 151 m n.p.m.). Ten różnorodny

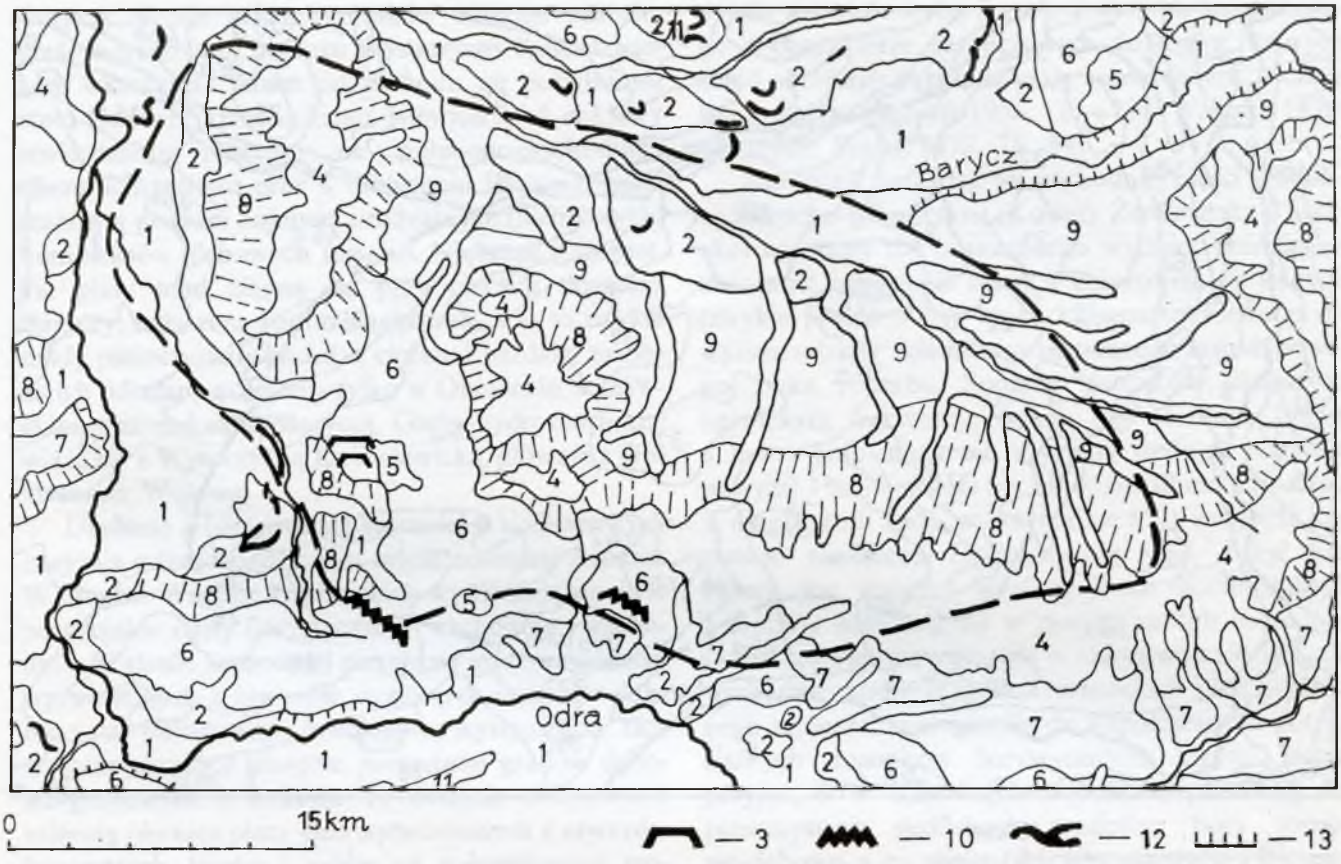

Ryc. 4. Sytuacja geomorfologiczna w regionie trzebnicko-żmigrodzkim (wg Starkela 1982)

1 — doliny holoceńskie, 2 — równiny teras plejstoceńskich, 3 — pojedyncze małe kemy lub ich zespoły, 4 — wały moreny czołowej (spiętrzonej), 5 — ostańce piaszczysto-żwirowe moren akumulacyjnych, 6 — zdenudowane moreny denne o zróżnicowanej rzeźbie, 7 — zdenudowane równiny sandrowe, 8 — długie stoki moreny dennej oraz dużych wałów moreny czołowej (spiętrzonej), 9 — równiny denudacji peryglacjalnej typu pedymentu, 10 — ozy, 11 — pola piasków przewianych, 12 — zwarte zespoły wydm (utrwalone), 13 — krawędzie erozji rzecznej (terasowe) o wysokości względnej powyżej 20 m

Abb. 4. Geomorphologische Lage in der Trzebnica-Żmigród Region (nach Starkel 1982)

1 — holozäne Täler, 2 — pleistozäne Terrassenebenen, 3 — einzelne, kleine Kämen oder ihre Anhäufungen, 4 — Stirnmoränenwälle, 5 — schutt-sandige Restberge der Akkumulationsmoränen, 6 — denudierte Oberflächenmoränen von unterschiedlicher Gestaltung, 7 — denudierte Sanderebenen, 8 — lange Abhänge der Oberflächenmoränen und von großen Stirnmoränenwällen (gestaut), 9 — Ebenen der periglazialen Denudation vom Typus Pedyment, 10 — Os, 11 — Flugsandfelder, 12 — dichte Dünenanhäufungen (befestigte), 13 — Flußerosionskante (Terrassenkante) von der Höhe über 20 m

zespół form glacjalnych i fluwioglacjalnych składa się z dominującej w krajobrazie płaskiej, falistej lub pagórkowatej moreny dennej oraz z towarzyszących jej ciągów niewielkich wzgórz moreny czołowej na północ od Wołowa, poza tym z kemów i ozów. W ramach tej krainy szczególną uwagę zwraca silnie podmokłe Obniżenie Wołowa (97 m n.p.m.), zaliczane też do Obniżenia Ścinawskiego. Jest ono budowane głównie przez piaszczysto-żwirowe utwory fluwioglacjalne, na których płaskiej powierzchni rozciągają się obszary pól i stożków sandrowych z lokalnymi koncentracjami wydm (Bartkowski 1970, 16, 331, 341; Walczak 1970, 89—91, 389—390; 1974, 49; Kondracki 1978, 304, 306).

W regionie trzebnicko-żmigrodzkim panuje bardzo silne zróżnicowanie w pokrywie glebowej, reprezentowanej przez 20 odmian podstawowych kompleksów, z których tylko nieliczne zajmują znaczniejsze areały (ryc. 5). Widoczna jest zarazem duża jednorodność, jeśli chodzi o klasy czy typy genetyczne oraz zasadnicze grupy podłoża glebowego (skały macierzystej), a więc też w odniesieniu do klas ciężkości. Przy generalizacji stosunków stwierdzamy, iż dominują kompleksy brunatnoziemne (ok. 78% powierzchni regionu), zwłaszcza o przewadze gleb płowych (ok. 65%). Ponad połowę obszaru regionu zajmuje strefa piasków gliniastych, ok. 15% areału przypada na piaski naglinowe i lekkie gliny, nieco ponad 6% na strefę lessów i utworów lessowatych, po ok. 5% na średnie i ciężkie gliny oraz na pyły, a w końcu nieco ponad 8% na luźne piaski. Widać z powyższego, iż poza nielicznymi wyjątkami gleby regionu należą do średnio ciężkich, wliczając w to cięższe odmiany klasy gleb lekkich.

Zajmujące największe powierzchnie kompleksy płowo-brunatne wytworzone z piasków gliniastych

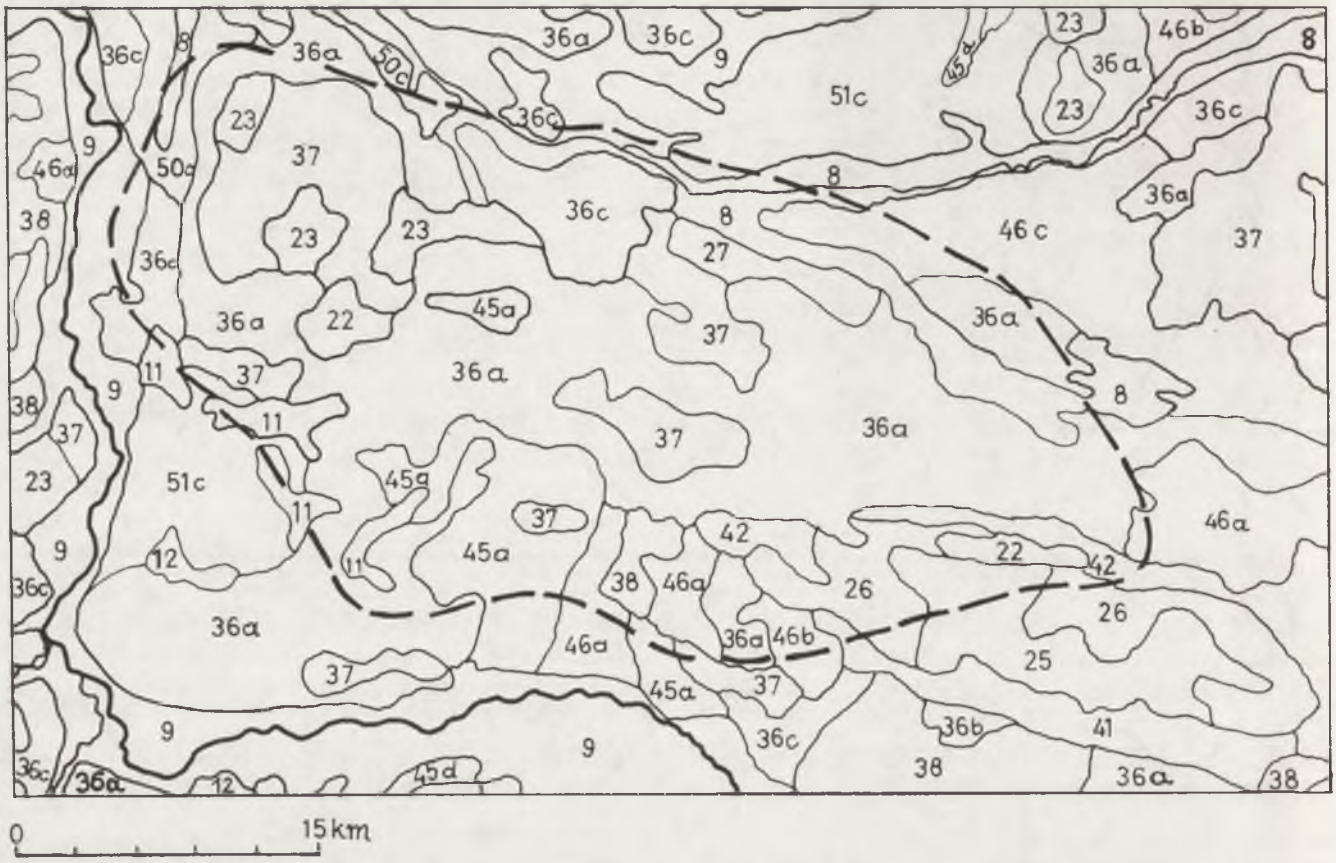

Ryc. 5. Sytuacja glebowa w regionie trzebnicko-żmigrodzkim (wg Dobrzańskiego 1972)

8 — mady piaszczyste, 9 — mady pyłowe, gliniaste i ilaste, 11 — gleby hydromorficzne glejowe, mułowo-glejowe, torfowo-glejowe, 12 — gleby hydromorficzne wytworzone z torfów niskich i gytii, 22 — gleby brunatne właściwe i brunatne wyługowane wytworzone z piasków naglinowych i glin zwałowych lekkich, 23 — gleby brunatne właściwe i brunatne wyługowane wytworzone z glin zwałowych średnich i ciężkich, 25 — gleby brunatne właściwe i brunatne wyługowane wytworzone z lessów, 26 — gleby brunatne właściwe i brunatne wyługowane wytworzone z utworów lessowatych, 27 — gleby brunatne właściwe i brunatne wyługowane wytworzone z pyłów, 36a — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków zwałowych, 36 b — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków wodnolodowcowych, 36c — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków starych tarasów akumulacyjnych, 37 — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone z piasków naglinowych i glin zwałowych lekkich, 38 — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone z glin zwałowych średnich i ciężkich, 41 — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone z utworów lessowatych, 42 — gleby płowe i brunatne wyługowane wytworzone z pyłów, 45a — gleby rdzawe i bielicowe wytworzone z luźnych piasków zwałowych, 45d — gleby rdzawe i bielicowe wytworzone z luźnych piasków wydmowych, 46a — gleby rdzawe i bielicowe wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków zwałowych, 46b — gleby rdzawe i bielicowe wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków wodnolodowcowych, 50c — gleby bielicowe i bielice wytworzone z luźnych piasków starych tarasów akumulacyjnych, 51c — gleby bielicowe i bielice wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków starych tarasów akumulacyjnych

Abb. 5. Bodenlage in der Trzebnica-Żmigród Region (nach Dobrzański 1972)

8 — sandige Auenböden, 9 — flottlehmige, lehmige und lettenartige Auenböden, Torfböden, 11 — hydromorphische Gley-Böden, anmoorige Gley-Allurialböden, 12 — hydromorphische Böden ausgebildete aus Niedermoor und Gyttja, 22 — typische Braun- und Parabraunerden ausgebildete aus anlehmigem Sand und leichtem Geschiebelehm, 23 — typische Braun- und Parabraunerden ausgebildete aus mittelschwerem und schwerem Geschiebelehm, 25 — typische Braun- und Parabraunerden ausgebildete aus Löß, 26 — typische Braun- und Parabraunerden ausgebildete aus Lößbildungen, 27 — Braun- und Parabraunerden ausgebildete aus Flottlehm, 36a — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus Geschiebelehmsand, 36b — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus fluvioglazialem Lehmsand, 36c — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus Lehmsand der alten Akkumulationsterrassen, 37 — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus anlehmigem Sand und leichtem Geschiebelehm, 38 — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus mittelschwerem und schwerem Geschiebelehm, 41 — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus Lößbildungen, 42 — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus Flottlehm, 45a — rostfarbene Böden und Podsole ausgebildete aus lockerem Geschiebesand, 45d — rostfarbene Böden und Podsole ausgebildete aus lockerem Dünensand, 46a — rostfarbene Böden und Podsole ausgebildete aus Geschiebelehmsand, 46b — rostfarbene Böden und Podsole ausgebildete aus fluvioglazialem Lehmsand, 50c — Podsole und „Bielitza" ausgebildete aus lockerem Sand der alten Akkumulationsterrassen, 51c — Podsole und „Bielitza" ausgebildete aus Lehmsand der alten Akkumulationsterrassen

występują we wszystkich partiach regionu, ale szczególnie są nasilone w środkowym, równoleżnikowym pasie (piaski zwałowe), zaś o pochodzeniu wodnolodowcowym czy aluwialnym wiążą się ze strefą nadbarycką. Piaski naglinowe i lekkie gliny zwałowe zajmują znaczne partie Wzgórz Wińskich, gdzie towarzyszą im średnie i ciężkie gliny zwałowe, tworząc wraz z nimi rozległą enklawę otoczoną piaskami gliniastymi. Mniejsze płaty lekkich glin i piasków naglinowych występują też na północnych obrzeżach Obniżenia Wołowa oraz w środkowej partii regionu. Są one tam rozrzucone wysypowo na północnych stokach wałów moreny czołowej (Wzgórza Strupińskie i zachodnia część Grzbietu Trzebnickiego), schodząc również do Kotliny Żmigrodzkiej. Strefa kulminacji Grzbietu Trzebnickiego zajęta jest natomiast przez gleby lessowate, lessowe i pylaste, a te ostatnie notowane są także na południowym zapleczu doliny

Baryczy. Strefa luźnych piasków zajmuje znaczną część morenowego obszaru Wysoczyzny Rościsławickiej, wkraczając nawet od zachodu na południowe stoki Grzbietu Trzebnickiego. Niewielkie ich enklawy stwierdzamy ponadto na północno-wschodnich obrzeżach regionu oraz w Obniżeniu Wołowa, gdzie stanowią podłoże najmniej urodzajnych (bielicowych) kompleksów glebowych regionu. Nieliczne i niewielkie płaty mad ciągną się przy ciekach dorzecza Baryczy, zwłaszcza wzdłuż Sąsiecznicy, i są to zwykle mady piaszczyste (słabsze), a cięższe i bardziej zasobne ich odmiany notujemy tylko w Obniżeniu Ścinawskim oraz nad samą Baryczą. Gleby hydromorficzne wiążą się z Wysoczyzną Rościsławicką, głównie z Obniżeniem Wołowa.

Ukazane zróżnicowanie stosunków siedliskowych znajduje odzwierciedlenie w szacie roślinnej regionu. W obrębie Wzgórz Trzebnickich wyróżniają się dwie potencjalne strefy florystyczne — zachodnia i wschodnia. W strefie zachodniej panują na lepszych glebach wytworzonych z utworów zwałowych świetliste dąbrowy z elementami borowymi, występujące tam w kompleksach z ubogimi postaciami grądów dębowo-grabowych z bukiem. Te ostatnie zbiorowiska zajmują również płaty gleb wytworzonych z utworów lessowatych, lessów i pyłów na południowych stokach wzniesień morenowych, niekiedy w formie czystych buczyn. Natomiast na piaskach akumulacji wodnolodowcowej znajdują się siedliska kwasolubnych dąbrów niżowych. W strefie wschodniej Wzgórz Trzebnickich dominują na utworach zwałowych siedliska lasów bukowych, bukowo-sosnowych oraz wielogatunkowych zbiorowisk liściastych, przerywane miejscami przez fragmenty mieszanych borów świerkowych i jodłowych. Na płatkach piasków sandrowych występują potencjalnie mieszane bory sosnowo-dębowe w postaci ubogiej (Jasnosz 1956, 192; Mąkosa 1964, 355; Matuszkiewicz 1967; Walczak 1970, 180—181; Szafer 1972, 107—108, 164).

Dla pradoliny barucko-głogowskiej (Kotliny Żmigrodzkiej) są charakterystyczne na siedliskach w strefie wydm i sandrów suche bory sosnowe i sosnowo-dębowe, a tylko u podnóża Wału Trzebnickiego trafiają się płaty wielogatunkowych lasów liściastych ze znacznym udziałem buka lub nawet w postaci czystych buczyn. W zatorfionych dolinach Baryczy i jej dopływów występują łęgi olszowe na dnach, zaś nieco wyżej przechodzą one w lasy mieszane o charakterze przejściowym do łęgów, których skład określają: dąb, buk, grab, sosna, świerk, a także jesion i olsza (Jasnosz 1956, 120—121; Walczak 1970, 181—182; Szafer 1972, 71, 84).

Badania 4 torfowisk we wschodniej części pradoliny barucko-głogowskiej (Kotliny Żmigrodzka i Milicka) wykazały dla omawianego wycinka pradziejów absolutne panowanie sosny w zbiorowiskach leśnych (zwykle ponad 50%), która kilkunastokrotnie przewyższa udziały składników mieszanego lasu dębowego, buka i grabu. Spośród gatunków liściastych największą frekwencję osiąga dąb (średnio 1,6%), a buk i grab nigdy nie uzyskują średnich wartości powyżej 1%. Niewielki był też udział świerka (średnio w diagramach 2,6%, maksymalnie 8%), zaś jodła jest prawie nieobecna (maksymalnie 4%). Przy tym świerk jest częstszy w diagramach pochodzących z Kotliny Milickiej, co w pewien sposób może potwierdzać większą jego rolę w zbiorowiskach leśnych wschodniej strefy Wzgórz Trzebnickich i ich północnego zaplecza, analogicznie do współczesnych potencjalnych stosunków florystycznych. Można zatem przyjąć, iż w fazie bukowo-jodłowej panowały na piaszczystych siedliskach pradoliny bory sosnowo-dębowe, a na gliniastych lasy mieszane i liściaste ze znacznym udziałem dębu, zaś na siedliskach podmokłych w strefie den dolinnych były powszechne łęgi olszowe (średnie wartości olszy dla subborealu ok. 46%, a dla okresu subatlantyckiego ok. 27%) z domieszką sosny, brzozy (średnio 10,3%) i innych gatunków (Stark 1936, 585; Firbas 1952, 227—229).

Dużą różnorodność potencjalnej roślinności, odpowiednio do bogactwa stosunków morfologiczno-glebowo-hydrologicznych, można stwierdzić na dość niewielkiej Wysoczyźnie Rościsławickiej. Są tam charakterystyczne ubogie odmiany grądów na dominującej w ukształtowaniu terenu spiaszczonej morenie dennej z kompleksami gleb płowych i brunatnych, następnie kwasolubne dąbrowy niżowe oraz mieszane bory sosnowo-dębowe na glebach bielicoziemnych wytworzonych z piasków form kemowych, ozowych, sandrowych i teras. W Obniżeniu Wołowa towarzyszą im powierzchnie łęgów olszowych i jesionowo-olszowych w zasięgu gleb hydromorficznych (Matuszkiewicz 1967; Kuczyńska 1974, 74).

CHARAKTERYSTYKA ZMIAN W ROZMIESZCZENIU ZASIEDLENIA

Podstawę analizy stanowią informacje źródłowe znane z literatury, a opublikowane przed rokiem 1991. Daje to w rezultacie zbiór 311 punktów osadniczych (ryc. 6), którego podział wg kryterium kulturowego i funkcjonalnego ukazuje tabela 1. Jak widać z tego zestawienia, podstawową grupę źródeł

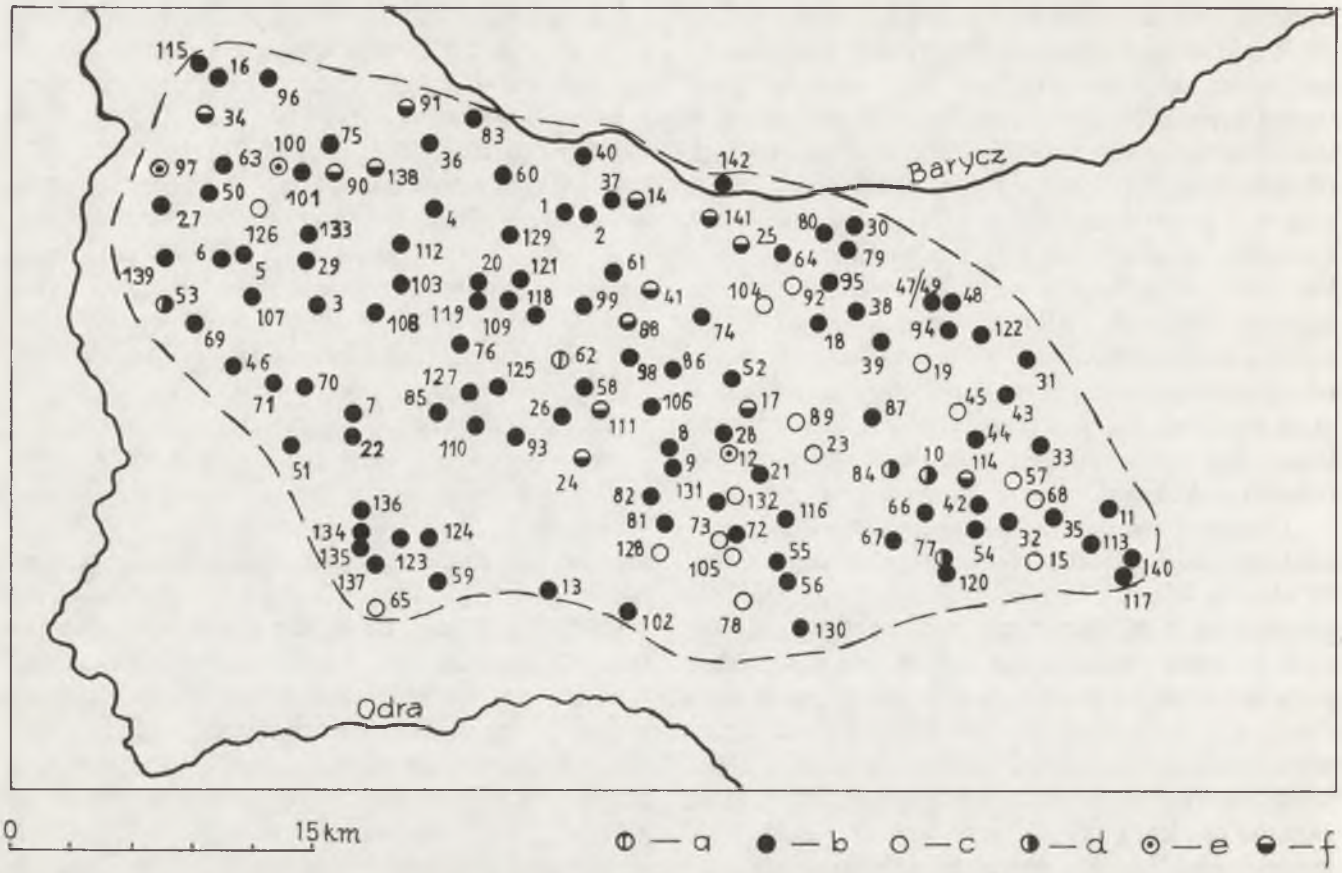

Ryc. 6. Rozmieszczenie miejscowości ze stanowiskami wykorzystanymi w opracowaniu

a — kultura mogiłowa, b — kultura łużycka, c — kultury mogiłowa i łużycka, d — kultury mogiłowa, łużycka i pomorska, e — kultura pomorska, f — kultury łużycka i pomorska
Wykaz miejscowości (LE — woj. Leszno, WR — woj. Wrocław):

Abb. 6. Verbreitung der Orte mit Fundstellen ausgenutzten in der Bearbeitung

a — Hügelgräberkultur, b — Lausitzer Kultur, c — Hügelgräber- und Lausitzer Kultur, d — Hügelgräber-, Lausitzer und Pommerscher Kultur, e — Pommerscher Kultur, f — Lausitzer und Pommerscher Kultur. Ortschaftsverzeichnis (LE — Wojewodschaft Leszno, WR — Wojewodschaft Wrocław, gm. — Gemeinde): 1. Barkowo, gm. Żmigród, WR; 2. Barkówko, gm. Żmigród, WR; 3. Baszyn, gm. Wińsko, WR; 4. Białawy, gm. Wińsko, WR; 5. Boraszyce Małe, gm. Wińsko, WR; 6. Boraszyce Wielkie, gm. Wińsko, WR; 7. Bożeń, gm. Wołów, WR; 8. Brzezienko, gm. Trzebnica, WR; 9. Brzeźno, gm. Prusice, WR; 10. Brzyków, gm. Trzebnica, WR; 11. Budczyce, gm. Trzebnica, WR; 12. Budzicz, gm. Prusice, WR; 13. Bukowice, gm. Brzeg Dolny, WR; 14. Bychowo, gm. Żmigród, WR; 15. Cerekwica, gm. Trzebnica, WR; 16. Cieszyny, gm. Jemielno, LE; 17. Dębnica, gm. Prusice, WR; 18. Dobrosławice, gm. Żmigród, WR; 19. Domanowice, gm. Trzebnica, WR; 20. Głębowice, gm. Wińsko, WR; 21. Gola, gm. Prusice, WR; 22. Golina, gm. Wołów, WR; 23. Górkowice, gm. Prusice, WR; 24. Górowo, gm. Prusice, WR; 25. Grądzik, gm. Żmigród, WR; 26. Gródek, gm. Wołów, WR; 27. Gryżyce, gm. Wińsko, WR; 28. Jagoszyce, gm. Prusice, WR; 29. Jakubikowice, gm. Wińsko, WR; 30. Jamnik, gm. Żmigród, WR; 31. Janiszów, gm. Trzebnica, WR; 32. Jaszyce, gm. Trzebnica, WR; 33. Jaźwiny, gm. Trzebnica, WR; 34. Jemielno, gm. loco, LE; 35. Kałowice, gm. Trzebnica, WR; 36. Kamień Górowski, gm. Wąsosz, LE; 37. Karnice, gm. Żmigród, WR; 38. Kaszyce Milickie, gm. Żmigród, WR; 39. Kaszyce Wielkie, gm. Prusice, WR; 40. Kędzie, gm. Żmigród, WR; 41. Kliszkowice, gm. Żmigród, WR; 42. Kobylice, gm. Trzebnica, WR; 43. Koczurki, gm. Trzebnica, WR; 44. Komorowo, gm. Trzebnica, WR; 45. Komorówko, gm. Trzebnica, WR; 46. Konary, gm. Wińsko, WR; 47. Koniowo, gm. Trzebnica, WR; 48. Koniowo Małe, gm. Trzebnica, WR; 49. Koniowo Wielkie, gm. Trzebnica, WR; 50. Kozowo, gm. Wińsko, WR; 51. Kretowice, gm. Wołów, WR; 52. Krościna Wielka, gm. Prusice, WR; 53. Krzelów, gm. Wińsko, WR; 54. Księginice, gm. Trzebnica, WR; 55. Kuraszków, gm. Oborniki Śląskie, WR; 56. Kuraszków Nowy (Kuraszkówek), gm. Prusice, WR; 57. Ligota, gm. Trzebnica, WR; 58. Ligota Strupińska, gm. Prusice, WR; 59. Lipnica, gm. Wołów, WR; 60. Lubiel, gm. Wąsosz, LE; 61. Łapczyce, gm. Żmigród, WR; 62. Łazarzowice, gm. Prusice, WR; 63. Łazy, gm. Wińsko, WR; 64. Łaźnica (Kanderzowice-Łaźnica), gm. Żmigród, WR; 65. Łososiowice, gm. Wołów, WR; 66. Małuszyn gm. Trzebnica, WR; 67. Marcinowo, gm. Trzebnica, WR; 68. Masłów, gm. Trzebnica, WR; 69. Młoty, gm. Wińsko, WR; 70. Moczydlnica Dworska, gm. Wołów, WR; 71. Moczydlnica Klasztorna, gm. Wińsko, WR; 72. Morzęcin Mały, gm. Oborniki Śląskie, WR; 73. Morzęcin Wielki, gm. Oborniki Śląskie, WR; 74; Morzęcino, gm. Żmigród, WR; 75. Naroków, gm. Wińsko, WR; 76. Nieszkowice, gm. Wołów, WR; 77. Nowy Dwór, gm. Trzebnica, WR; 78. Oborniki Śląskie, gm. loco, WR; 79. Osiek, gm. Żmigród, WR; 80. Osiek Mały, gm. Żmigród, WR; 81. Osola, gm. Oborniki Śląskie, WR; 82. Osolin, gm. Oborniki Śląskie, WR; 83. Ostrawa, gm. Wąsosz, LE; 84. Pawłów Trzebnicki, gm. Prusice, WR; 85. Pełczyn, gm. Wołów, WR; 86. Pększyn, gm. Prusice, WR; 87. Piastów, gm. Wisznia Mała, WR; 88. Piotrkowice, gm. Prusice, WR; 89. Piotrowice Małe, gm. Prusice, WR; 90. Piskorzyna, gm. Wińsko, WR; 91. Płoski, gm. Wąsosz, LE; 92. Powidzko, gm. Żmigród, WR; 93. Proszkowa, gm. Wołów, WR; 94. Przeborów, gm. Trzebnica, WR; 95. Przedkowice, gm. Żmigród, WR; 96. Psary, gm. Jemielno, LE; 97. Rajczyn, gm. Wińsko, WR; 98. Raki, gm. Prusice, WR; 99. Raszowice, gm. Prusice, WR; 100. Rogów Wołowski, gm. Wińsko, WR; 101. Rogówek, gm. Wińsko, WR; 102. Rościsławice, gm. Oborniki Śląskie, WR; 103. Rudawa, gm. Wińsko, WR; 104. Sanie, gm. Żmigród, WR; 105. Siemianice, gm. Oborniki Śląskie, WR; 106. Skokowa, gm. Prusice, WR; 107. Słup, gm. Wińsko, WR; 108. Smogorzów Wielki, gm. Wińsko, WR; 109. Staszowice, gm. Wińsko, WR; 110. Stęszów, gm. Wołów, WR; 111. Strupina, gm. Prusice, WR; 112. Stryjno, gm. Wińsko, WR; 113. Sucha Wielka, gm. Trzebnica, WR; 114. Szczytkowice, gm. Trzebnica, WR; 115. Ślęszów, gm. Jemielno, LE; 116. Świerzów, gm. Prusice, WR; 117. Tarnowiec, gm. Trzebnica, WR; 118. Trzcinica Mała, gm. Wińsko, WR; 119. Trzcinica Wołowska, gm. Wińsko, WR; 120. Trzebnica, gm. loco, WR; 121. Turzany, gm. Wińsko, WR; 122. Ujeździec Wielki, gm. Trzebnica, WR; 123. Uskorz Mały, gm. Wołów, WR; 124. Uskorz Wielki, gm. Wołów, WR; 125. Warzęgowo, gm. Wołów, WR; 126. Węgorzyce, gm. Wińsko, WR; 127. Węgrzyce Małe, gm. Wińsko, WR; 128. Wielka Lipa, gm. Oborniki Śląskie, WR; 129. Wierzbina, gm. Żmigród, WR; 130. Wilczyn, gm. Oborniki Śląskie, WR; 131. Wilkowa Mała, gm. Prusice, WR; 132. Wilkowa Wielka, gm. Prusice, WR; 133. Wińsko, gm. loco, WR; 134. Wołów, gm. loco, WR; 135. Wołów-Jeżów, gm. Wołów, WR; 136. Wołów-Krzywy Wołów, gm. Wołów, WR; 137. Wołów-Piotroniowice, gm. Wołów, WR; 138. Wrząca Śląska, gm. Wąsosz, LE; 139. Wyszęcice, gm. Wińsko, WR; 140. Zawonia, gm. Trzebnica, WR; 141. Żmigród, gm. loco, WR; 142. Żmigródek, gm. Żmigród, WR

Tabela 1. Podział analizowanego zbioru punktów osadniczych wg kryterium kulturowego i funkcjonalnego

	I		II		III		IV		Razem	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
A	9	34,6	1	100,0	96	35,5	18	85,7	124	39,9
B	–	–	–	–	60	22,8	–	–	60	19,3
C	–	–	–	–	2	0,8	–	–	2	0,6
D	1	3,8	–	–	11	4,2	–	–	12	3,9
E	–	–	–	–	1	0,4	–	–	1	0,3
F	16	61,5	–	–	93	35,4	3	14,3	112	36,0
Razem	26	100,0	1	100,0	263	100,0	21	100,0	311	100,0

Objaśnienia: I – kultura mogiłowa, II – kultura mogiłowa i kultura łużycka, III – kultura łużycka, IV – kultura pomorska, A – cmentarzyska, B – osady otwarte, C – grody, D – skarby, E – znaleziska luźne, F – punkty o nieokreślonym charakterze

tworzą cmentarzyska, charakteryzujące się nie tylko stosunkowo najlepszym rozpoznaniem, ale również bardzo wysokim wskaźnikiem precyzji datowań (aż 86%), tzn. wykluczają obiekty ogólnie jedynie łączone z kulturą łużycką czy epoką brązu. W wypadku osiedli ten wskaźnik osiąga zaledwie 48%, znacznie mniej nawet aniżeli w grupie punktów osadniczych o nieokreślonym charakterze (71%). Najlepiej oczywiście odatowane są skarby (100%), ale nie one stanowią podstawową kategorię obiektów w strukturach osadniczych. W parze z niską precyzją datowań idzie niezwykle słabe rozpoznanie osiedli w zakresie ich morfologii. Dość skąpe z reguły dane na ten temat ujawniono dla zaledwie 10% osad[4]. Tak więc przy obecnej sytuacji w zakresie pozyskania, opracowania i udostępnienia bazy źródłowej wydaje się zasadne pominięcie charakterystyki form osiedli oraz struktury ich powiązań sieciowych. Wyeksponowane zostaną natomiast zagadnienia związków zasiedlenia ze środowiskiem przyrodniczym, kształtowania ogólniejszych układów osadniczych oraz dynamiki ruchliwości populacji, a odnoszonych w pierwszym rzędzie do składowych strukturalnych o największej względnej trwałości, tzn. do ekumen lokalnych, sygnowanych przez cmentarzyska. Posiłkowanie się tą kategorią źródeł jako wiodącą dobrze też współgra z ograniczonymi możliwościami precyzowania datowań w ramach stosowanych systemów periodyzacyjnych. Narzuca to operowanie w analizie stanami zasiedlenia, które kumulują skutki aktywności osadniczej z przedziałów czasowych obejmujących ok. 150–200 lat.

Obecnie rozpoznane zasiedlenie z II EB na omawianym terenie jest reprezentowane przez 29 punktów osadniczych, z czego 13 przypada na miejsca grzebalne (44,83%). Ponadto znany jest skarb (3,45%) oraz 15 luźnych znalezisk przedmiotów z brązu lub ceramiki (51,72%). Podstawową cechą ówczesnej sytuacji osadniczej w regionie wydaje się być podział na dwie strefy, wschodnią i zachodnią. Rozdziela je pas terenu ciągnący się od Baryczy na wysokości biegu Krępej, poprzez obniżenie między Grzbietem Trzebnickim i Wzgórzami Strupińskimi, aż po Wysoczyznę Rościsławicką. Pokrywa się on w dużej części ze strefą wododziałową w centralnej partii regionu. Ten południkowo ukierunkowany pas pustkowi osiąga szerokość od ok. 9 km na północy do 12–15 km w partii środkowej i południowej (ryc. 7).

Zasięg strefy wschodniej zamyka się generalnie w partii lewobrzeża dorzecza Sąsiecznicy usytuowanej pomiędzy biegami Głębocznika i Strugi. Wkracza ona również na wododział Odry i Baryczy (Sąsiecznicy) w zachodniej części kulminacji Grzbietu Trzebnickiego, nieznacznie go nawet przekraczając. We wschodniej strefie stwierdzamy aż 20 punktów osadniczych, w tym 7 cmentarzysk i skarb, rozlokowanych w zbiorczym ujęciu na obszarze ok. 250 km^2. Z tego terenu mamy poświadczone kolejne fazy osadnictwa ludności kultury mogiłowej – wczesną, klasyczną i późną – oraz współczesne ostatniej wczesne osadnictwo ludności kultury łużyckiej, jeszcze ze schyłku II EB (BC)[5]. Obecnie rozpoznane osadnictwo z wczesnej fazy kultury mogiłowej reprezentuje w strefie wschodniej luźne znalezisko szpili z brązu, usytuowane w międzyrzeczu górnych biegów Trzebnickiego Rowu i Sawy, na przejściu od kulminacji do skłonu Grzbietu Trzebnickiego. Osadnictwo fazy klasycznej zajmuje z jednej strony tereny wzdłuż niższych odcinków cieków spływających z północnych stoków Grzbietu Trzebnickiego (3 pun-

[4] Jedna z najlepiej rozpoznanych osad otwartych kultury łużyckiej na Śląsku z Dębnicy, gm. Prusice, gdzie na powierzchni niemal 60 arów odsłonięto ok. 100 obiektów z IV EB-HaC, jest znana dotychczas z krótkich sprawozdań, pozbawionych materiału ilustracyjnego (Kaletyn 1965a; 1965b; 1967; 1968). Jeszcze skromniejszy jest zakres udostępnienia informacji dotyczących badań na obiektach grodowych (Kędzie, gm. Żmigród i Moczydlnica Klasztorna-Kretowice, gm. Wińsko), co zresztą idzie w parze z bardzo ograniczonym zasięgiem prowadzonych tam prac wykopaliskowych (Niesiołowska-Wędzka 1974, 180, 184 – tam wcześniejsza lit.).

[5] Podział fazowy kultury mogiłowej i chronologiczną kwalifikację materiału zabytkowego przyjęto za M. Gedlem (1975, 72–76, mapy 4–6).

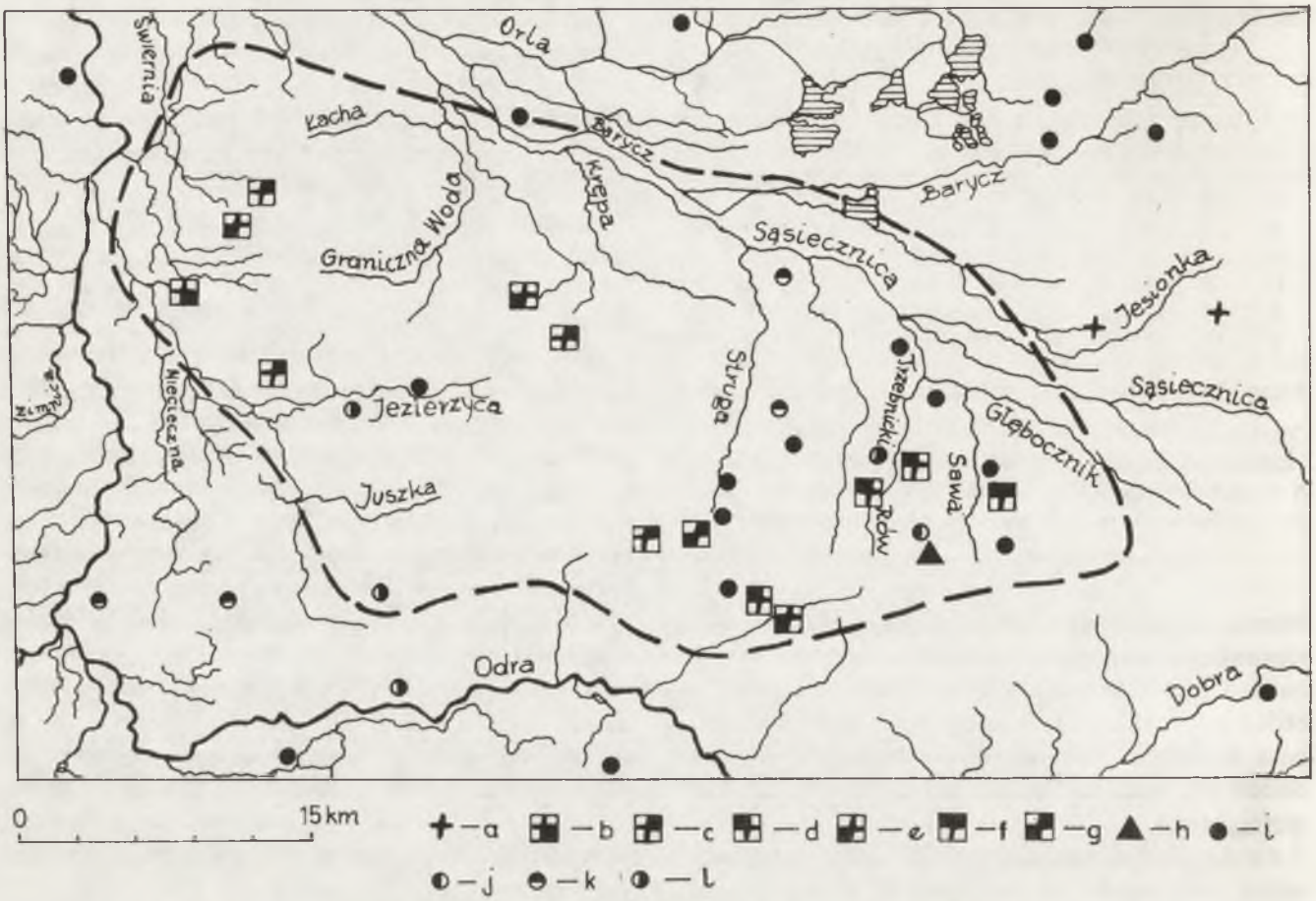

Ryc. 7. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w II EB

a – cmentarzysko kultury mogiłowej datowane ogólnie na II EB, b – cmentarzysko z wczesnej fazy kultury mogiłowej, c – cmentarzysko z klasycznej fazy kultury mogiłowej, d – cmentarzysko z późnej fazy kultury mogiłowej, e – cmentarzysko z wczesnej fazy kultury łużyckiej, f – cmentarzysko z klasycznej i późnej fazy kultury mogiłowej, g – cmentarzysko z klasycznej fazy kultury mogiłowej i wczesnej fazy kultury łużyckiej, h – skarb kultury mogiłowej, i – nieokreślony punkt osadniczy kultury mogiłowej datowany ogólnie na II EB, j – nieokreślony punkt osadniczy z wczesnej fazy kultury mogiłowej, k – nieokreślony punkt osadniczy z klasycznej fazy kultury mogiłowej, l – nieokreślony punkt osadniczy z późnej fazy kultury mogiłowej

Abb. 7. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in II BZ

a – Gräberfeld der Hügelgräberkultur datiert allgemein in II BZ, b – Gräberfeld aus früher Phase der Hügelgräberkultur, c – Gräberfeld aus klassischer Phase der Hügelgräberkultur, d – Gräberfeld aus später Phase der Hügelgräberkultur, e – Gräberfeld aus früher Phase der Lausitzer Kultur, f – Gräberfeld aus klassischer und später Phase der Hügelgräberkultur, g – Gräberfeld aus klassischer Phase der Hügelgräberkultur und früher Phase der Lausitzer Kultur, h – Depot der Hügelgräberkultur, i – unbestimmter Siedlungspunkt der Hügelgräberkultur datiert allgemein in II BZ, j – unbestimmter Siedlungspunkt aus früher Phase der Hügelgräberkultur, k – unbestimmter Siedlungspunkt aus klassischer Phase der Hügelgräberkultur, l – unbestimmter Siedlungspunkt aus später Phase der Hügelgräberkultur

kty, w tym cmentarzysko), a z drugiej strony wkracza zdecydowanie w strefę kulminacji moreny czołowej (2 ementarzyska). W tej fazie rysuje się już dość wyraźnie rejon osadniczy w zachodniej partii kulminacji Grzbietu Trzebnickiego, podczas gdy wyraźniejsza koncentracja osadnictwa związanego z biegiem Trzebnickiego Rowu i Sawy staje się czytelna dopiero w fazie później (4 punkty, w tym 3 cmentarzyska). Należy jednak pozostawić otwartą kwestię, czy rzeczywiście wystąpiło takie opóźnienie w kształtowaniu niewielkiego ugrupowania na północnym skłonie Grzbietu Trzebnickiego. Obecne rozpoznanie sugeruje również pojawienie się elementów wczesnołużyckich wpierw w koncentracji osadniczej związanej z kulminacją Grzbietu Trzebnickiego, reprezentowanych na 2 cmentarzyskach, w jednym wypadku bez zakłócenia ciągłości użytkowania. Równolegle jednak występowała tam kontynuacja tradycji „mogiłowej", przeżywającej się chyba w największym zakresie i najdłużej właśnie we wschodniej partii regionu. Można by sądzić, iż osadnictwo ludności kultury łużyckiej ukształtowało się najpóźniej w dorzeczu Sąsiecznicy. Nie jest to jednak równoznaczne ze skolonizowaniem tego terenu dopiero w głębi III EB, lecz należy dopatrywać się tam przede wszystkim na początku zmian w sferze ideologiczno-stylistycznej. Obydwa wymienione rejony wyraźniejszej koncentracji osadnictwa obejmowały zbliżony areał, tzn. po ok. 30 km^2.

W zachodniej strefie regionu stwierdzamy znacz-

nie większe rozproszenie osadnictwa, bo na obszarze również ok. 250 km^2 występuje zaledwie 9 punktów osadniczych. Wiąże się to niewątpliwie z charakterem warunków naturalnych, zwłaszcza ze stosunkami orograficzno-hydrologicznymi. Gdy w strefie wschodniej większy wododział notujemy tylko wzdłuż południowych obrzeży regionu, to w strefie zachodniej takie wododziały są silnie rozbudowane w jej głębi, pokrywając się z kulminacjami Wzgórz Wińskich i Strupińskich. Ponadto wyniesienia moreny czołowej w strefie zachodniej cechuje znacznie większa różnorodność i ostrość rzeźby (silniejsze nachylenia stoków), a także mniejsza regularność w układzie sieci rzecznej. W strefie wschodniej dość wyrównane, średniej wielkości i słabo rozbudowane cieki dolinne są rozmieszczone regularnie wzdłuż stoków, zasilane mniejszymi dopływami. Natomiast w strefie zachodniej obserwujemy występowanie znacznych połaci terenów wododziałowych różnej rangi w opozycji do silnie nasyconych ciekami, zwykle drobnymi i o poszarpanym przebiegu, z reguły formującymi bardzo niewielkie dorzecza na stokach wzniesień. Terenom słabo nawodnionym towarzyszą przesycone wodą, co w obydwóch wypadkach nie sprzyja osadnictwu. Regułą jest brak rozwiniętych dolin. Kwestią związków osadniczo-przyrodniczych zajmę się szerzej w dalszych uwagach.

Rozproszone osadnictwo starszobrązowe strefy zachodniej notujemy stale w 3 rejonach, poświadczane w pierwszym rzędzie miejscami grzebalnymi. Pierwszy wiąże się z górnym (równoleżnikowym) biegiem Jezierzycy, odwadniającym północne połacie Wysoczyzny Rościsławickiej. Na odcinku ok. 8 km notujemy tam wzdłuż cieku 3 punkty osadnicze, poświadczające penetrację ludności kultury mogiłowej z fazy klasycznej i późnej. Kolejny rejon zainteresowań osadniczych tworzą zachodnie stoki i podnóże Wzgórz Wińskich, penetrowane w ciągu II EB przez pojedynczą populację. Osadnictwo z wczesnej fazy kultury mogiłowej poświadcza cmentarzysko zlokalizowane nad środkową Jezierzycą, w podnóżowej partii Wzgórz Wińskich. Później pojedyncza populacja (ta sama?) przesunęła się nieco bardziej ku północy i zarazem na stok Wzgórz Wińskich, w strefę niewielkiego dorzecza, formowanego przez drobne dopływy Odry – poświadcza ona klasyczną fazę kultury mogiłowej i wczesne osadnictwo ludności kultury łużyckiej (z BC). Trzeci rejon obejmuje północny skłon Wzgórz Strupińskich, związany ze źródliskami bezimiennego dopływu dolnej Sąsiecznicy. Stwierdzamy tam obecnie 2 miejsca grzebalne, które wskazują na ciągłość okupacji przez pojedynczą populację w trakcie klasycznej fazy kultury mogiłowej i z początków kultury łużyckiej. Poza wymienionymi trwałymi rejonami rozproszonej okupacji należy jeszcze wspomnieć o poświadczanej przez luźne znalezisko szpili brązowej penetracji południowo-zachodnich rubieży regionu, tzn. w centralnej partii Wysoczyzny Rościsławickiej.

Z naszkicowanej sytuacji w II EB widać, iż wschodnią strefę regionu można określić jako bardziej zaawansowaną wówczas w procesie formowania (konsolidacji) struktur osadniczych, o większym stopniu ich złożoności, zaś strefę zachodnią jako związaną z osadnictwem rozproszonym. Prześledzenie dalszych przemian w zasiedleniu pozwoli orzec, w jakim stopniu takie zróżnicowanie znajdowało uzasadnienie we wspomnianych odmiennościach fizjograficznych, stanowiąc strukturalną właściwość stosunków osadniczych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego, a w jakim tylko odzwierciedlenie stanu badań. Już jednak obserwowana w strefie zachodniej stabilność rejonów rozproszonego zasiedlenia od klasycznej fazy kultury mogiłowej, a więc podobnie jak w strefie wschodniej, zdaje się przemawiać za strukturalnym charakterem znacznie słabszego tam zasiedlenia.

Osadnictwo z III EB (ludności kultury łużyckiej) jest już reprezentowane przez 37 punktów, wśród których wyróżniamy 19 cmentarzysk (51,35%), 2 osady (5,41%), 6 skarbów (16,22%), znalezisko pojedyncze-siekierkę brązową (2,70%) oraz 9 punktów o nieokreślonym charakterze (24,32%). Tak więc wartości charakteryzujące stopień okupacji regionu w tym okresie osiągają w zaokrągleniu 25,7 km^2/punkt osadniczy i 50 km^2/cmentarzysko. Przy podobnie zbiorczym potraktowaniu sytuacji osadniczej z II EB te wartości wyniosłyby odpowiednio 32,8 km^2 i 73,1 km^2.

Jest wówczas nadal respektowany podział na strefę wschodnią i zachodnią, rozdzielane południkowym pasem pustkowi. Przy tym wzrost zasiedlenia dokonał się w głównym zakresie w strefie zachodniej, gdyż wiążą się z nią aż 23 punkty osadnicze, w tym 11 cmentarzysk. Ponadto strefa wschodnia wykazuje niemal niezmieniony zasięg, gdy zachodnia powiększa się do ok. 350 km^2 (ryc. 8).

W strefie wschodniej stwierdzamy kontynuację zwartego zasiedlenia w tych samych rejonach co w poprzednim okresie. Ugrupowanie związane z zachodnią partią kulminacji i południowymi stokami Grzbietu Trzebnickiego charakteryzuje się największą zwartością w ówczesnym układzie strefy osadniczej regionu, której wrażenie jest jeszcze potęgowane przez otaczające pustki wododziałowe. Wyznacza je 5 cmentarzysk rozlokowanych na obszarze ok. 40 km^2. Drugie ugrupowanie zajmuje wschodnią partię Grzbietu Trzebnickiego, rozciągając się na jego północnych stokach pasem szerokości 3–5 km i długości ok. 12 km od wododziału Głębocznika i Sawy po lewobrzeże środ-

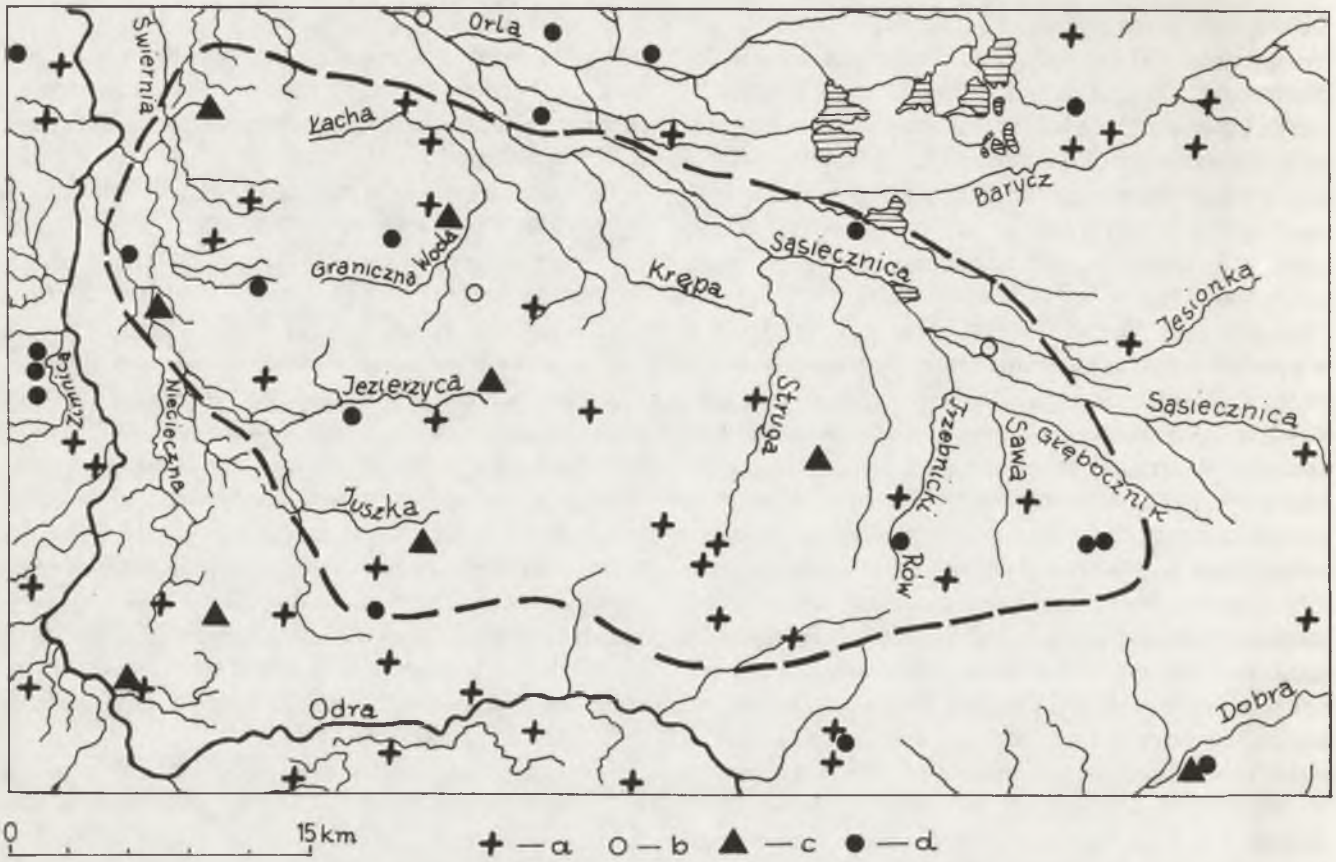

Ryc. 8. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w III EB

a — cmentarzysko, b — osada, c — skarb, d — znalezisko luźne, e — punkt osadniczy o nieokreślonym charakterze

Abb. 8. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in III BZ

a — Gräberfeld, b — Siedlung, c — Depotfund, d — Einzelfund, e — Siedlungspunkt von unbestimmtem Charakter

kowego biegu Trzebnickiego Rowu. W obręb jego penetracji wchodzą nawet skrawki Kotliny Żmigrodzkiej. Na obszarze ok. 50—55 km^2 jest tam rozrzucone 6 punktów osadniczych, w tym 3 cmentarzyska.

Również w strefie zachodniej, mimo obserwowanego dynamizmu, stwierdzamy kontynuację osadnictwa w dotychczas penetrowanych rejonach, tzn. w środkowej partii zachodnich stoków Wzgórz Wińskich, na południowych stokach Wzgórz Strupińskich i w przyległej od północy partii Kotliny Żmigrodzkiej oraz w dwóch rejonach na Wysoczyźnie Rościsławickiej — nad górną Jezierzycą (powyżej zbiegu z Juszką) i w dorzeczu Juszki. W rejonie zachodnich stoków Wzgórz Wińskich notujemy 5 punktów osadniczych (2 cmentarzyska, skarb, 2 punkty o nieokreślonym charakterze) rozlokowanych na powierzchni ok. 40 km^2. Rozległe ugrupowanie ukształtowało się w dorzeczu Granicznej Wody. Poprzez obniżenie Bramy Pełczyńskiej sąsiaduje ono dość blisko i bez żadnej naturalnej bariery (tylko niski i wąski wododział) z osadnictwem znad górnej Jezierzycy. Wydaje się więc chyba zasadne potraktowanie osadnictwa tych dwóch dorzeczy z III EB jako związanego z jednym rozległym rejonem, na którym wyraźniej zaznaczyły się z czasem procesy kształtowania lokalnych ugrupowań osadniczych. Ku takiemu nastawieniu skłania też wyrazistość granic orograficzno-wododziałowych otaczających ten obszar. Notujemy tam 10 punktów osadniczych, w tym 6 cmentarzysk, zajmujących teren o wielkości ok. 100 km^2. Ostatnie ugrupowanie rysuje się na południe od górnej Juszki, choć trudno orzec, jak daleko należy je rozciągać na południe. Mając jednak na uwadze późniejszą sytuację osadniczą, rysujące się silne ciążenie ku Juszce, pozostawiono znaczną część Wysoczyzny Rościsławickiej poza zasięgiem regionu trzebnicko-żmigrodzkiego[6].

[6] W rejonach o dużej gęstości osadnictwa i niezbyt rozległych strefach z rozproszonym zasiedleniem zawsze zostaje otwarta kwestia granic jednostek regionalnych (ryc. 2). Należy wystrzegać się nadmiernego zawężania ich zasięgów, jak również rozbudowywania ponad zasadnie rysującymi się pasami rozgraniczeń o charakterze fizjograficzno-osadniczym. Zbytnie poszerzanie nie sprzyja śledzeniu specyfiki regionalnych stosunków osadniczych oraz ich przemian; dla strefy północnośląskiej por. — Gediga 1965, mapy 1—3; Pazda 1980, mapy 1—8.

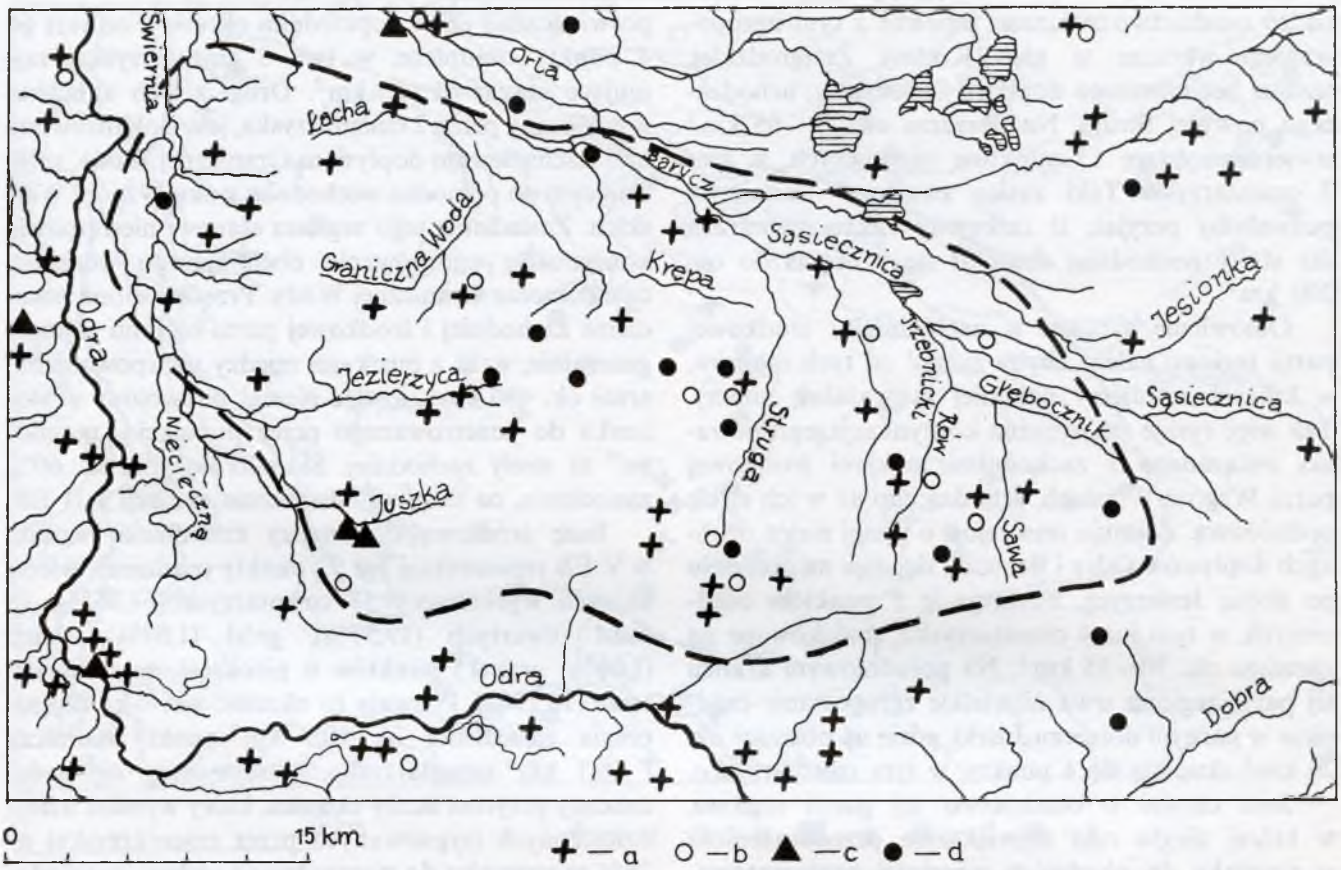

Ryc. 9. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w IV EB
a — cmentarzysko, b — osada, c — skarb, d — punkt osadniczy o nieokreślonym charakterze

Abb. 9. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in IV BZ
a — Gräberfeld, b — Siedlung, c — Depotfund, d — Siedlungspunkt von unbestimmtem Charakter

Zasiedlenie regionu z IV EB jest reprezentowane przez 56 punktów osadniczych, wśród których wyróżniamy 32 cmentarzyska (57,14%), 10 osad (17,86%), 2 skarby (3,57%) oraz 12 punktów o nieokreślonym charakterze (21,43%). Pozwala to zatem ustalić wysokość wskaźników zagęszczenia osadnictwa na 17 km^2/punkt osadniczy i 29,7 km^2/cmentarzysko. W tym okresie wraz ze wzrostem zaludnienia następują zauważalne modyfikacje w generalnym układzie osadnictwa (ryc. 9). Przestaje się bowiem rysować wyraźny podział na strefę wschodnią i zachodnią, a to na skutek pojawienia się zwartych układów osadniczych w centralnej partii regionu, tzn. pomiędzy Strugą i Krępą oraz między Krępą i Baryczą. Zniknął więc ciągły, południkowy pas pustkowi, rozdzielający wcześniej obydwie strefy zasiedlenia. Utrzymał się on tylko w południowej części, tzn. tam, gdzie występuje najszersza strefa wododziałowa regionu, związana zwłaszcza z kulminacją Wzgórz Strupińskich, ale wkraczająca również na zachodnie krańce Grzbietu Trzebnickiego oraz na Wysoczyznę Rościsławicką. Wydaje się, iż zatarcie tego pasa rozgraniczającego nastąpiło przede wszystkim w efekcie rozprzestrzeniania się osadnictwa związanego z zachodnią strefą regionu, które sięgnęło wówczas aż po Strugę. Udział osadnictwa z drugiej strefy w tym procesie byłby drugorzędny[7].

Przechodząc do charakterystyki ugrupowań osadniczych wypada zacząć od omówienia sytuacji we wschodniej partii regionu, zgodnie z dotychczasowym porządkiem referowania. Trwa tam zatem niewiele zmienione ugrupowanie związane z zachodnią partią kulminacji i z południowo-zachodnimi stokami Grzbietu Trzebnickiego. Obejmuje ono wówczas obszar ok. 30—35 km^2, na którym znajduje się 8 punktów osadniczych, w tym 5 cmentarzysk. Na wschód od prawego wododziału Strugi rozciąga się ugrupowanie zlokalizowane przede wszystkim w górnym dorzeczu Głębocznika (górne dorzecze Sawy i Trzebnickiego Rowu), obejmując w zasadzie północny skłon wschodniej partii Grzbietu Trzebnickiego. Po-

[7] Zakres wzrostu liczby ekumen w ciągu epoki brązu w regionie stale się zwiększał, wyrażając się w relacji II-III EB wskaźnikiem 46%, w zestawieniu III-IV EB osiągnął już 68%.

nadto osadnictwo związane zapewne z tym ugrupowaniem wkracza w głąb Kotliny Żmigrodzkiej, wzdłuż bezimiennego dopływu Sąsiecznicy, uchodzącego powyżej Strugi. Na obszarze ok. 55–65 km^2 stwierdzamy tam 13 punktów osadniczych, w tym 7 cmentarzysk. Taki zasięg zwartego osadnictwa pozwalałby przyjąć, iż całkowity zakres penetracji dla strefy wschodniej skurczył się wówczas do ok. 200 km^2.

Omówienie sytuacji w zachodniej i środkowej partii regionu należy chyba zacząć od tych rejonów, w których notujemy najmniej zauważalne zmiany. Tak więc rysuje się wyraźna kontynuacja ugrupowania związanego z zachodnimi stokami środkowej partii Wzgórz Wińskich, schodzącego aż w ich strefę podnóżową. Zajmuje ono rejon o gęstej siatce drobnych dopływów Odry i Baryczy, sięgając na południu po dolną Jezierzycę. Formuje je 5 punktów osadniczych, w tym już 4 cmentarzyska, rozlokowane na obszarze ok. 30–35 km^2. Na południowym krańcu tej partii regionu trwa niewielkie zgrupowanie osadnicze w górnym dorzeczu Juszki, gdzie na obszarze ok. 20 km^2 skupiają się 4 punkty, w tym cmentarzysko.

Jeśli chodzi o osadnictwo tej partii regionu, w której uległo ono największym przeobrażeniom w stosunku do obydwóch wcześniej zaprezentowanych okresów, to zamyka się pomiędzy kulminacjami Wzgórz Wińskich i Strupińskich od zachodu i południa, a w ramach Kotliny Żmigrodzkiej ogranicza je bieg Strugi od wschodu i dolnej Sąsiecznicy-Baryczy od północy. Można tam dopatrywać się istnienia 2–3 ugrupowań. Najbardziej rozległe i czytelne jest ugrupowanie, które możemy określić jako centralne w stosunku do ogólnego układu osadniczego regionu w IV EB. Ciągnie się ono pomiędzy górną Strugą, górną Jezierzycą i górnym dorzeczem Granicznej Wody. Obejmuje więc przede wszystkim tereny Wzgórz Trzebnickich położone w rejonie Bramy Pełczyńskiej oraz fragmenty Kotliny Żmigrodzkiej u podnóża Wzgórz Strupińskich. Widzimy zatem, iż w stosunku do III EB osadnictwo przesunęło się tam w górę dorzeczy, uległo koncentracji wokół obniżenia „bramnego", a zarazem rozrosło się ku wschodowi. Być może zaczątki partii ugrupowania przylegającej do Strugi wywodzą się z rozproszonego osadnictwa wschodniej strefy regionu z III EB. W całym ugrupowaniu centralnym notujemy aż 17 punktów osadniczych, w tym 8 cmentarzysk, rozlokowanych na obszarze ok. 110 km^2.

Na północ od tego ugrupowania rysują się jeszcze dwa mniejsze układy osadnicze. Jeden z nich powstał w widłach dolnej Sąsiecznicy (Baryczy) i Krępej, a więc był całkowicie związany z Kotliną Żmigrodzką. Sporadyczną penetrację w tym rejonie mamy poświadczoną już w poprzednim okresie. Formują go 4 punkty osadnicze, w tym 3 cmentarzyska, zajmujące obszar ok. 25 km^2. Drugi z tych układów, wyznaczany przez 2 cmentarzyska, jest zlokalizowany nad Łachą, lewym dopływem Granicznej Wody, spływającym po północno-wschodnim stoku Wzgórz Wińskich. Zasiedlenie tego regionu stanowi niewątpliwie kontynuację ugrupowania obejmującego wcześniej całe dorzecze Granicznej Wody. Przedstawione zasiedlenie zachodniej i środkowej partii regionu zajmuje generalnie, wraz z pustkami między ugrupowaniami, areał ok. 480 km^2, a więc niemal podwojony w stosunku do penetrowanego przez populacje „mogiłowe" ze strefy zachodniej. Skupiło się tam ok. 60% zasiedlenia, co stanowi odwrócenie sytuacji z II EB.

Bazę źródłową do analizy zasiedlenia regionu w V EB reprezentują już 92 punkty osadnicze, wśród których wyróżniamy 57 cmentarzysk (61,96%), 18 osad otwartych (19,57%), gród (1,09%), skarb (1,09%) oraz 15 punktów o nieokreślonym charakterze (16,29%). Pozwala to określić wartości zagęszczenia zasiedlenia na 10,3 km^2/punkt osadniczy i 16,7 km^2/cmentarzysko. Utrzymujący się nadal znaczny przyrost liczby ekumen, który wyniósł wśród oznaczonych (sygnowanych przez cmentarzyska) aż 78% w stosunku do poprzedniego okresu, spowodował też zauważalne zmiany w rozmieszczeniu osadnictwa. Nie naruszyły one jednak zasadniczego układu ugrupowań, pomimo modyfikacji w ich zasięgach i potencjałach osadniczych (ryc. 10). Należy stwierdzić, iż funkcjonujący generalnie w II-IV EB podział na strefę zasiedlaną (rejony preferowane, ugrupowania) i niezasiedlaną (pustki) bywa w V EB zatarty w pewnych partiach regionu. Utrudnione jest przez to niekiedy określanie zasięgu ugrupowań, ich wewnętrznych podziałów, zmniejszają się więc szanse wnioskowania o przynależności niewielkich ugrupowań do układów nadrzędnych. Możliwe zresztą, iż znajduje tutaj odzwierciedlenie realny proces rozpadu dużych układów osadniczych. Nie jest wykluczone zarysowanie się tej tendencji lokalnie już wcześniej: rejon osadniczy w III EB, a później ugrupowanie z IV EB w centralnej partii regionu – rejon Wzgórz Strupińskich i Bramy Pełczyńskiej. Tylko stosunkowo słabe zagęszczenie sieci osadniczej (faktyczne czy wynikające ze stanu badań) może nie pozwalać na pełniejsze uchwycenie jej zaawansowania w III-IV EB w rejonach sprzyjających koncentracji osadnictwa, powodując przyjmowanie wyrazistego podziału na podstawowe strefy skupienia się zasiedlenia i pustek. W V EB oprócz ewidentnych pustek rozdzielających ugrupowania istnieją, przeplatają się, obszary z osadnictwem rozproszonym (pojedyncze ekumeny), budowane przez 2 ekumeny, następnie złożone z 3–4

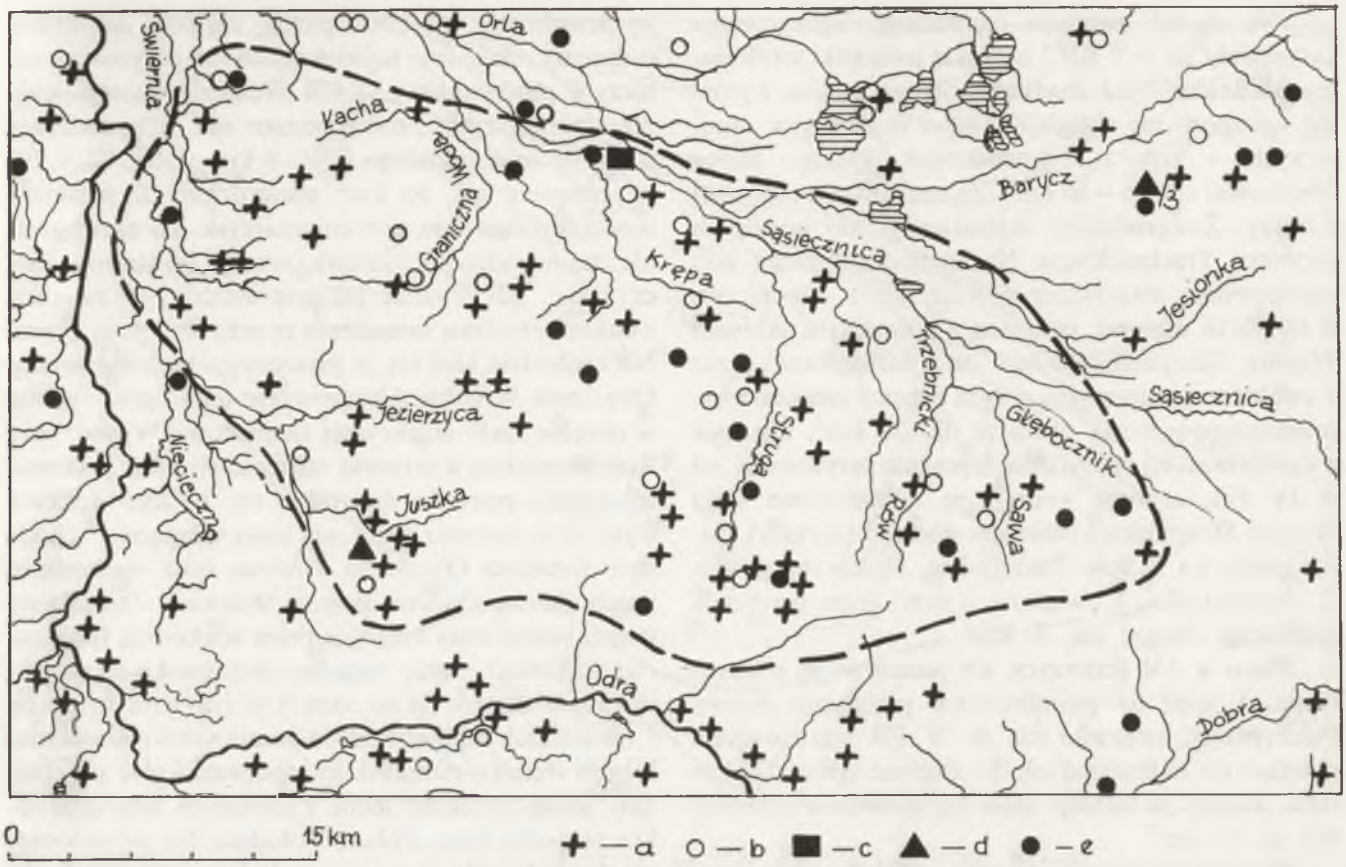

Ryc. 10. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w V EB

a – cmentarzysko, b – osada otwarta, c – gród, d – skarb, e – punkt osadniczy o nieokreślonym charakterze

Abb. 10. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in V BZ

a – Gräberfeld, b – offene Siedlung, c – Burg, d – Depotfund, e – Siedlungspunkt von unbestimmtem Charakter

ekumen oraz wyższej rangi, znane z poprzednich okresów. Można więc w sumie sądzić, iż w V EB mamy nie tyle do czynienia z dekoncentracją osadnictwa, przeczy temu tempo wzrostu osadniczego, co raczej z jego ekspansją. Jej efektem stało się właśnie zatarcie opozycyjności podziału regionu na strefę zasiedlaną i niezasiedlaną, połączone z konsolidacją i rozwojem ugrupowań, w tym także niższej rangi. Przyjmując, iż ugrupowania byłyby reprezentowane przez co najmniej 2 ekumeny, możemy ich wówczas wyróżnić 10, rozdzielanych pasami pustkowi lub o rozproszonym osadnictwie szerokimi na 2–10 km (zwykle 3–6 km).

Istnieje zatem nadal ugrupowanie związane z zachodnią partią Grzbietu Trzebnickiego, gdzie osadnictwo wkracza aż w strefę ich kulminacji, choć zasadniczy jego trzon zajmował południowe i południowo-zachodnie stoki. Jest ono wyznaczane przez 15 punktów osadniczych, w tym przez 10 cmentarzysk, rozmieszczonych na obszarze ok. 55–60 km^2. Trwa również ugrupowanie związane ze wschodnią partią Grzbietu Trzebnickiego, którego zasięg jest wówczas ograniczony wyłącznie do tej krainy, sięgając co najwyżej do pogranicza z Kotliną Żmigrodzką, ale nie przekracza go. Z drugiej strony nie wkracza na kulminację Grzbietu (sięga do ok. 200 m n.p.m.), zajmując zatem tylko północne stoki. Nastąpiły więc znaczne zmiany w tej partii regionu, zapoczątkowane zresztą jeszcze w IV EB, których skutkiem było oderwanie się niewielkiej enklawy osadniczej, jej przesunięciu ku północy, osadzenie w głębi Kotliny Żmigrodzkiej. Nie wpłynęło to jednak negatywnie na potencjał osadniczy ugrupowania macierzystego, które wówczas uległo nawet rozrostowi ku wschodowi i północy, dochodząc aż do Głębocznika. Na zachodzie nadal nieznacznie tylko był przekraczany bieg Trzebnickiego Rowu. Ugrupowanie to formuje 13 punktów osadniczych, w tym 8 cmentarzysk, rozmieszczonych na obszarze ok. 85–90 km^2. Natomiast powiązane z nim genetycznie ugrupowanie w głębi Kotliny Żmigrodzkiej jest wyznaczane przez 4 punkty osadnicze, które są rozrzucone na obszarze ok. 20 km^2, wzdłuż dolnego biegu bezimiennego dopływu środkowej Sąsiecznicy.

Na skutek rozpadu centralnego ugrupowania zarysowały się w V EB 3 mniejsze jednostki terytorialno-osadnicze. Nad środkową Strugą można wyróżnić ugrupowanie składające się z 6 punktów osadniczych, w tym z 3 cmentarzysk, którego zasięg obejmował ok. 25 – 30 km^2. Zajmuje zatem fragment Kotliny Żmigrodzkiej usytuowany na przedpolu Grzbietu Trzebnickiego. Na zachód od niego leży ugrupowanie stanowiące dawniej trzon osadnictwa w tej partii regionu, związane z północnym skłonem Wzgórz Strupińskich. Jest ono formowane przez 7 punktów osadniczych, w tym przez 5 cmentarzysk, rozmieszczonych na obszarze ok. 30 km^2. Ostatnie z ugrupowań tej strefy, dość wyraźnie zarysowane już w IV EB, zajmuje kulminację i wschodnie stoki Wzgórz Strupińskich (dorzecze górnej Jezierzycy), ciążąc zatem ku Bramie Pełczyńskiej. Notowane są tam 3 cmentarzyska, a związany z nimi teren penetracji osadniczej osiągał ok. 20 km^2.

Nieco w dół Jezierzycy, ale jeszcze w jej górnym biegu, a więc na południowym przedpolu Bramy Pełczyńskiej, pojawiło się w V EB ugrupowanie należące do najmniejszych, bo złożone tylko z 2 ekumen. Zasięg penetracji tego ugrupowania zbliżony był do 10 km^2.

W omawianym okresie trwa nadal drugie z ugrupowań związanych w IV EB z Kotliną Żmigrodzką, tzn. umiejscowione w widłach dolnej Sąsiecznicy (lub Baryczy) i Krępej, rozlokowane w dalszym ciągu na obszarze ok. 25 km^2. Stwierdzamy tam 7 punktów osadniczych, w tym 3 cmentarzyska i gród. Wyraźny brak przy obiekcie obronnym cmentarzyska pozwala przypuszczać, iż mamy w ten sposób poświadczoną egzystencję czwartej ekumeny, choć nie można wykluczyć schronieniowej funkcji grodu dla użytkowników tych ekumen ugrupowania, które są sygnowane przez już rozpoznane cmentarzyska. Dalej posunięte sugestie na temat roli tego obiektu w strukturze bliższego i dalszego otoczenia osadniczego nie wydają się możliwe. Nawiążę do tej kwestii w innym miejscu.

Znacznie rozrosło się w V EB ugrupowanie najbardziej wysunięte ku zachodowi, położone na Wzgórzach Wińskich i na skraju Obniżenia Ścinawskiego. Wkroczyło ono wówczas także w strefę kulminacji wałów morenowych oraz rozciągnęło się południkowo wzdłuż pogranicza z Obniżeniem Ścinawskim, sięgając na południu po ujście Nieciecznej, a na północy po dolinę Baryczy. Objęło obszar ok. 65 – 70 km^2, na którym notujemy 13 punktów osadniczych, w tym aż 10 cmentarzysk.

Do omówienia pozostało jeszcze ugrupowanie związane z południowo-zachodnim skrajem regionu, a więc zlokalizowane nad górną Juszką, głównie na jej lewobrzeżu. Jest to partia regionu, w której notujemy relatywnie największy chyba przyrost osadniczy w porównaniu z IV EB. Wówczas występowało tam cmentarzysko, towarzyszące mu w sąsiedztwie 2 skarby oraz oddalona o ok. 5 km osada. W V EB na obszarze ok. 30 km^2 stwierdzamy 8 punktów osadniczych, w tym aż 6 cmentarzysk. To ugrupowanie zajmowało południowe przedpole Bramy Pełczyńskiej, kilkakrotnie już wspominanej w związku z charakterystyką zasiedlenia ze schyłku epoki brązu. Na zachodzie blokują je piaszczysto-bagniste tereny Obniżenia Wołowa. Usytuowanie tego ugrupowania w obrębie mało atrakcyjnej siedliskowo Wysoczyzny Rościsławickiej, a zarazem w dogodnej pozycji komunikacyjnej pozwala domyślać się, iż jego rozkwit wynikał ze wzrostu znaczenia trasy wiodącej wschodnim obrzeżem Obniżenia Wołowa oraz wschodnim i zachodnim podnóżem Wzgórz Wińskich. Zbiegały się tam zapewne trasy biegnące przez wschodnią (pojezierno-pogórską) partię regionu chojnowsko-strzegomskiego. Wskazuje na to rozwój w tym samym czasie 2 niewielkich regionów, dolnokaczawsko-rościsławickiego i średzko-odrzańskiego, poprzez które przebiegały przypuszczalnie jedne z głównych odnóg środkowośląskiej trasy Północ-Południe. Po przekroczeniu Odry łączyły się one na południowym przedpolu Bramy Pełczyńskiej (Mierzwiński 1989, 186, 199).

Jest wielce prawdopodobne, iż rozkwit osadnictwa nad Juszką wiązał się z przesunięciami grup ludności ze wspomnianych mikroregionów. Jednak podstawowa rola przypadła zapewne populacjom z regionu średzko-odrzańskiego, gdzie istniały większe ograniczenia dla zakładania nowych ekumen w wąskim pasie przydolinnym. Wszak od III EB obserwujemy tam nasiloną okupację, początkowo głównie wzdłuż Średzkiej Wody i stopniowo wzdłuż lewobrzeża Odry, a potem także na jej prawobrzeżu. Wyraźnie uwidoczniła się przy tym niechęć do zbytniego oddalania się od zbiegu dolin Odry i Średzkiej Wody, położonego dokładnie naprzeciw południowego przedpola Wzgórz Wińskich. Mimo iż najkorzystniejsze w tym rejonie siedliska ciągnęły się równoleżnikowo wzdłuż obrzeża doliny Odry, to jednak nadrzędnym dążeniem okazało się utrzymanie siedzib w strefie przepływu dóbr i ludzi. Ze względu na bardzo niekorzystny charakter interioru Wysoczyzny Rościsławickiej wymagało to zdecydowanego przesunięcia się ku północy, gdyż dopiero nad Juszką znajdowały się najbliższe i dość jeszcze produktywne siedliska w tym wąskim „korytarzu" komunikacyjnym.

Osadnictwo z HaC jest reprezentowane przez 113 punktów, w tym przez 53 cmentarzyska (46,90%), 16 osad otwartych (14,16%), 2 grody (1,78%) oraz 42

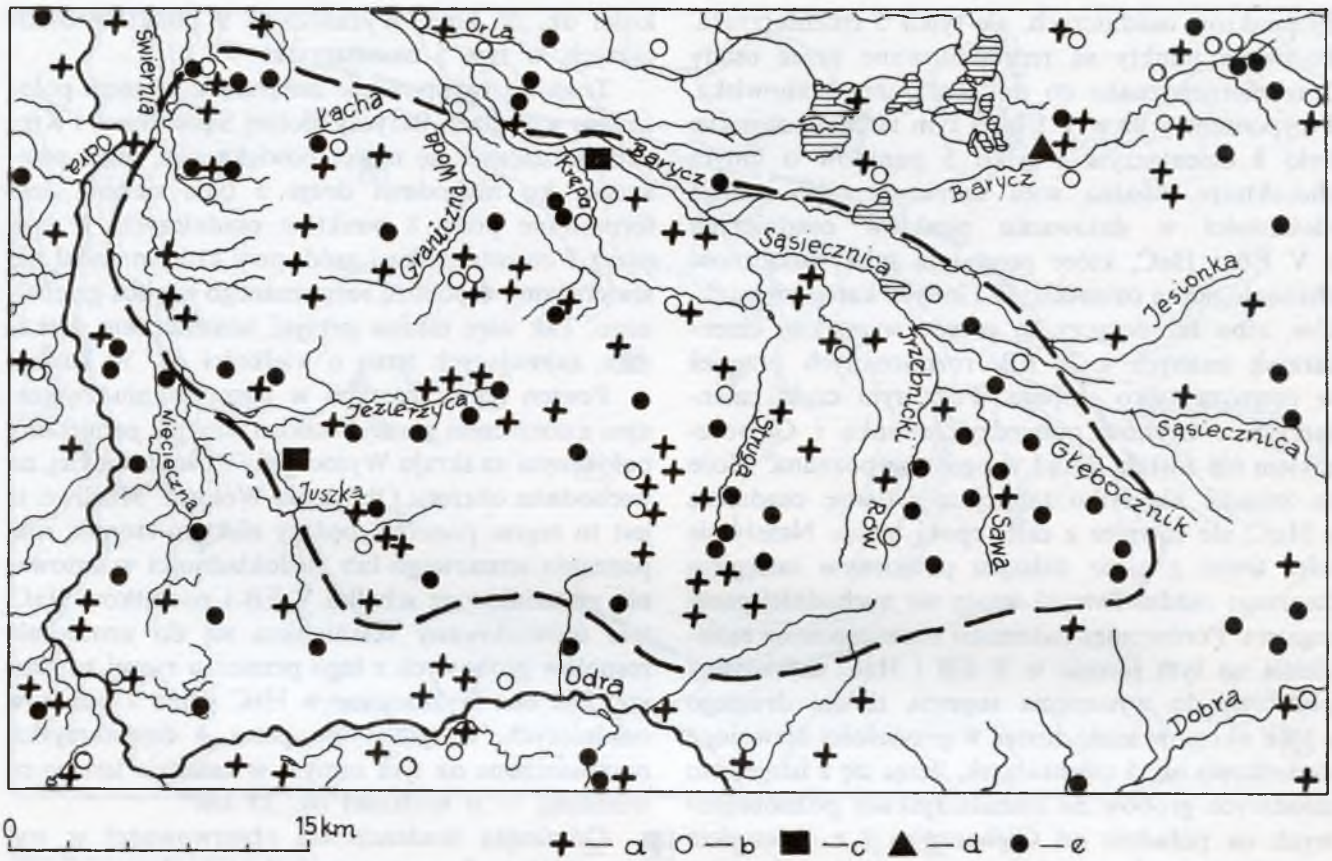

Ryc. 11. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w HaC (łącznie z punktami osadniczymi datowanymi ogólnie na okres halsztacki)
a — cmentarzysko, b — osada otwarta, c — gród, d — skarb, e — punkt osadniczy o nieokreślonym charakterze

Abb. 11. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in HaC (samt den allgemein in die Hallstattzeit gesetzten Siedlungspunkten)
a — Gräberfeld, b — offene Siedlung, c — Burg, d — Depotfund, e — Siedlungspunkt von unbestimmtem Charakter

punkty o nieokreślonym charakterze (37,16%). Określa to gęstość zasiedlenia w regionie na 8,4 km²/punkt osadniczy i 17,9 km²/cmentarzysko. Wydaje się jednak, iż przynajmniej drugą z tych wartości można uznać za wyraźnie nieodpowiadającą rzeczywistej sytuacji osadniczej, jaką udaje się rekonstruować na podstawie uwzględnionej bazy źródłowej. Powrócę do tej kwestii niżej, a tutaj chciałbym tylko zaznaczyć, iż liczba cmentarzysk z HaC była z pewnością nie mniejsza niż w V EB. Nie pomylę się chyba zbytnio, jeśli uznam, iż była zbliżona do 60. Bardziej właściwe wydawałoby się przyjęcie za adekwatną wartości zbliżonej do 16 km²/cmentarzysko, lecz konieczność operowania udokumentowanymi danymi zmusza do opierania się na wartości określonej liczbą znanych cmentarzysk, a wysuniętą sugestię można wykorzystać na etapie formułowania wniosków historycznych (przy charakterystyce tendencji osadniczych).

Tak jak i w poprzednim okresie notujemy duże zróżnicowanie rozmiarów ugrupowań osadniczych, przy czym stwierdzamy generalnie trwałość starszych układów we wschodniej, centralnej i w południowo-zachodniej partii regionu. Większe zaś zmiany zaszły przede wszystkim na zachodzie i północnym zachodzie. Uznając za ugrupowanie osadnicze układy złożone z co najmniej 2 ekumen oznaczonych możemy ich wyróżnić w HaC 12, którym towarzyszy też osadnictwo rozproszone, utrzymujące się w podobnym nasileniu jak u schyłku epoki brązu (ryc. 11).

Do najmniej zmienionych należy ugrupowanie związane z zachodnią strefą Grzbietu Trzebnickiego, gdyż następuje tam nieznaczny tylko przyrost osadniczy, przy równoczesnej trwałości niemal wszystkich ekumen znanych z V EB. Jest ono wyznaczane przez 17 punktów, w tym przez 10 cmentarzysk, rozmieszczonych na obszarze ok. 55—60 km².

Rozrasta się wyraźnie ugrupowanie zajmujące wschodnie partie regionu, gdyż rozprzestrzeniło się na większość obszaru położonego pomiędzy środkową Jesionką na północy i Trzebnickim Rowem na zachodzie, lekko go nawet przekraczając. Wkracza więc ono wówczas zdecydowanie do Kotliny Żmigrodzkiej. Na obszarze ok. 100 km² stwierdzamy tam

IAiE

19 punktów osadniczych, ale tylko 3 cmentarzyska. Pozostałe punkty są reprezentowane przez osady oraz nierozpoznane co do charakteru stanowiska. Przypomnijmy, iż w V EB na tym terenie notowane było 8 cmentarzysk i tylko 5 punktów o innym charakterze. Można więc sądzić, iż albo istnieją nieścisłości w datowaniu punktów osadniczych z V EB i HaC, które powodują taką rozłączność chronologiczną cmentarzysk i innych kategorii punktów, albo też dotyczy to przede wszystkim cmentarzysk znanych z V EB, rozpoznanych przecież w pewnym tylko stopniu. Poza tym część cmentarzysk z terenów pomiędzy Jesionką i Głębocznikiem nie została dotąd w ogóle rozpoznana. Może to zmienić nie tylko tamtejszą sytuację osadniczą z HaC, ale również z całej epoki brązu. Należy się więc liczyć z nieco dalszym północnym zasięgiem zwartego osadnictwa już wtedy we wschodniej partii regionu. Porównując natomiast rozmieszczenie zasiedlenia na tym terenie w V EB i HaC uzyskujemy podstawę do wysunięcia sugestii, iż dla drugiego z tych okresów może zostać w przyszłości ujawnione dodatkowo ok. 5 cmentarzysk, licząc się z istnieniem młodszych grobów na cmentarzyskach późnobrązowych na południe od Głębocznika i z obecnością nierozpoznanych cmentarzysk na północ od niego. Niekoniecznie zatem widoczne w tej partii regionu relatywne rozproszenie osadnictwa na tle innych ugrupowań musi być uwarunkowane istnieniem wewnętrznych pustek osadniczych — por. sytuację w międzyrzeczu dolnych biegów Trzebnickiego Rowu i Sawy w V EB.

Nadal funkcjonuje w HaC ugrupowanie usytuowane na południowym zapleczu środkowej Sąsiecznicy, trzymające się dolnego biegu jej stosunkowo znacznego (bezimiennego) dopływu. Formuje je 5 punktów, w tym 4 cmentarzyska, rozmieszczone na obszarze ok. 25 km^2.

Niemal nie uległa zmianie sytuacja osadnicza w środkowym dorzeczu Strugi, gdzie istnieje wówczas ugrupowanie wyznaczane przez 5 punktów, w tym przez 3 cmentarzyska, zajmujące obszar o wielkości do 25 km^2. Rozwija się też ugrupowanie zlokalizowane na południowych stokach i u podnóża Wzgórz Strupińskich. Wiąże się z nim 9 punktów osadniczych, w tym 6 cmentarzysk, których rozrzut obejmuje areał ok. 35 km^2.

Jeszcze bardziej wyraźnie rozrasta się ugrupowanie związane z górnym dorzeczem Jezierzycy, które uległo rozbudowaniu ku wschodowi, bo wkroczyło na wododział z dorzeczem Baryczy, a więc w strefę kulminacji Wzgórz Strupińskich. Ciągnie się ono równoleżnikowym pasem na odcinku ok. 10 km, szerokim na ok. 3 km, zajmując zatem obszar o wielkości ok. 30 km^2. Wyznacza je 9 punktów osadniczych, w tym 5 cmentarzysk.

Trwa też ugrupowanie związane z terenem położonym w widłach Baryczy (dolnej Sąsiecznicy) i Krępej, nieznacznie się nawet powiększając, gdyż przekracza ku zachodowi drugi z tych cieków. Jest formowane przez 8 punktów osadniczych, w tym przez 3 cmentarzyska i gród, przy którym nadal nie stwierdzamy w pobliżu rozpoznanego miejsca grzebalnego. Tak więc można przyjąć istnienie tam 4 ekumen, zajmujących teren o wielkości ok. 30 km^2.

Pewien regres nastąpił w ugrupowaniu związanym z dorzeczem górnej Juszki, a więc jak pamiętamy położonym na skraju Wysoczyzny Rościsławickiej, na wschodnim obrzeżu Obniżenia Wołowa. Możliwe, iż jest to regres pozorny, będący efektem stopnia rozpoznania terenowego lub niedokładności w datowaniu materiałów ze schyłku V EB i początków HaC, tzn. spowodowany skłanianiem się do uznawania zespołów grobowych z tego przełomu raczej za starsze. Jest ono wyznaczane w HaC przez 7 punktów osadniczych, w tym tylko przez 4 cmentarzyska, rozmieszczone na tym samym w zasadzie terenie co wcześniej — o wielkości ok. 25 km^2.

Odmienną tendencję od obserwowanej w wyszczególnionych ugrupowaniach stwierdzamy w rejonie Wzgórz Wińskich oraz u ich podnóży. Następuje tam mianowicie dezintegracja osadnictwa, które jest reprezentowane przez niewielkie układy osadnicze, złożone bowiem z 2—3 ekumen lub też formowane przez pojedyncze ekumeny. Linia podziału (rozpadu) przebiegała przede wszystkim wzdłuż kulminacji Wzgórz Wińskich, chociaż widać wyraźnie, iż obszary pustek pomiędzy tymi ugrupowaniami lub ekumenami pokrywają się również z lokalnymi wododziałami, które rozdzielają dorzecza niewielkich cieków, spływających po stokach. Wyróżniamy tam dwa ugrupowania złożone z 3 ekumen oznaczonych — jedno w południowej partii kulminacji Wzgórz, ciążące więc ku Bramie Pełczyńskiej, a drugie zlokalizowane jest u ich zachodniego podnóża, już w Obniżeniu Ścinawskim. Zajmują one areały po ok. 15—20 km^2. Notujemy ponadto dwa ugrupowania najprostsze (układ 2 ekumen oznaczonych) — jedno u północno-zachodniego podnóża Wzgórz, a więc już przy wylocie Obniżenia Ścinawskiego do pradoliny barucko-głogowskiej (tam poza cmentarzyskami 3 punkty o innym charakterze), a drugie leży na tej samej szerokości geograficznej, ale po przeciwnej stronie Wzgórz (tam poza cmentarzyskami 2 inne punkty).

Z omawianą partią regionu wiążą się ponadto 4 pojedyncze ekumeny, nie licząc dwóch związanych z północnym przyczułkiem Wzgórz Wińskich, przynależnych już raczej do regionu górowsko-rudnow-

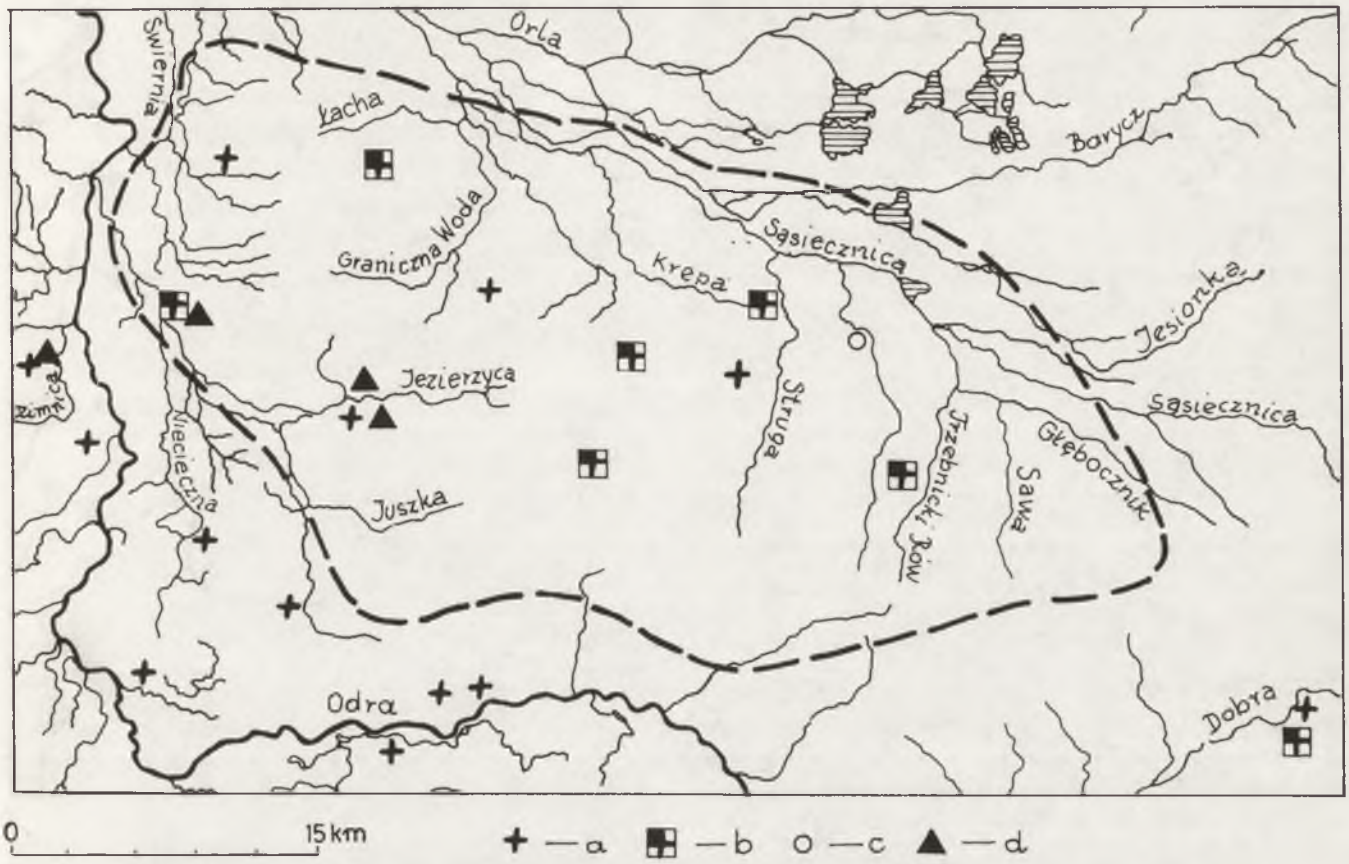

Ryc. 12. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w HaD

a — cmentarzysko kultury łużyckiej, b — cmentarzysko kultury pomorskiej, c — osada kultury łużyckiej, d — skarb kultury łużyckiej

Abb. 12. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in HaD

a — Gräberfeld der Lausitzer Kultur, b — Gräberfeld der Pommerscher Kultur, c — Siedlung der Lausitzer Kultur, d — Depotfund der Lausitzer Kultur

skiego. Natomiast na przeciwległym krańcu zachodnich obrzeży regionu leży gród (Moczydlnica Klasztorna, gm. Wińsko), związany z północnymi peryferiami Obniżenia Wołowa. Brakuje w jego sąsiedztwie cmentarzyska, co sugeruje, iż jest to izolowana ekumena nieoznaczona (potencjalna obecność cmentarzyska), albo też chodzi tylko o obiekt schronieniowy dla bliżej niesprecyzowanych populacji z południowego przedpola Bramy Pełczyńskiej, czy też w końcu o połączenie obydwóch tych funkcji (Mierzwiński 1989, 189—190). Znikomy dotychczas stopień rozpoznania obiektu nie pozwala na dokonanie rozstrzygnięć w tym zakresie, zwłaszcza że również we wczesnym średniowieczu istniało tam założenie obronne (Niesiołowska-Wędzka 1974, 184, tam dalsza lit.).

Przedstawiony sposób rozmieszczenia osadnictwa w rejonie Wzgórz Wińskich, związanych z dogodnym i chyba najkrótszym przejściem przez Śląsk ku centrum Wielkopolski, pozostawał niewątpliwie w związku z notowanym wówczas ożywieniem kontaktów handlowych i kulturowych, w których ten rejon pośredniczył. Wskazuje na to nie tylko sytuacja fizjograficzno-osadnicza w zachodniej partii regionu trzebnicko-żmigrodzkiego i w regionach sąsiadujących, ale również rozmieszczenie importów na Śląsku środkowym (Łuka 1959, mapa 1; Gedl 1973, ryc. 17; 1991, 25, 54, 58; Chochorowski 1978, 360; Gediga 1979, mapa 1; Mierzwiński 1989, 186).

Zasiedlenie regionu z HaD jest reprezentowane przez zaledwie 14 punktów osadniczych, w tym przez 10 cmentarzysk (71,43%), 3 skarby (21,43%) i osadę (7,14%). Uzyskane na tej podstawie gęstości zasiedlenia, oczywiście przydatne jako bardzo tylko ogólny wskaźnik następujących wówczas zmian, z pewnością nie tak gwałtownych jak sugerują liczby, osiągają 67,9 km^2/punkt osadniczy i 95 km^2/cmentarzysko. Nieliczne ślady penetracji ludności kultury łużyckiej, a od schyłku tego okresu także kultury pomorskiej (6 cmentarzysk), są rozproszone po różnych partiach regionu. Trudno byłoby czynić zbyt szczegółowe porównania ze stanem zasiedlenia z poprzedniego okresu, skoro nie dysponujemy ani jednym zarysowanym ugrupowaniem osadniczym. Można tylko wskazać na brak śladów penetracji w pasie nadbaryckim oraz w niemal całej strefie południowej, gdzie nie

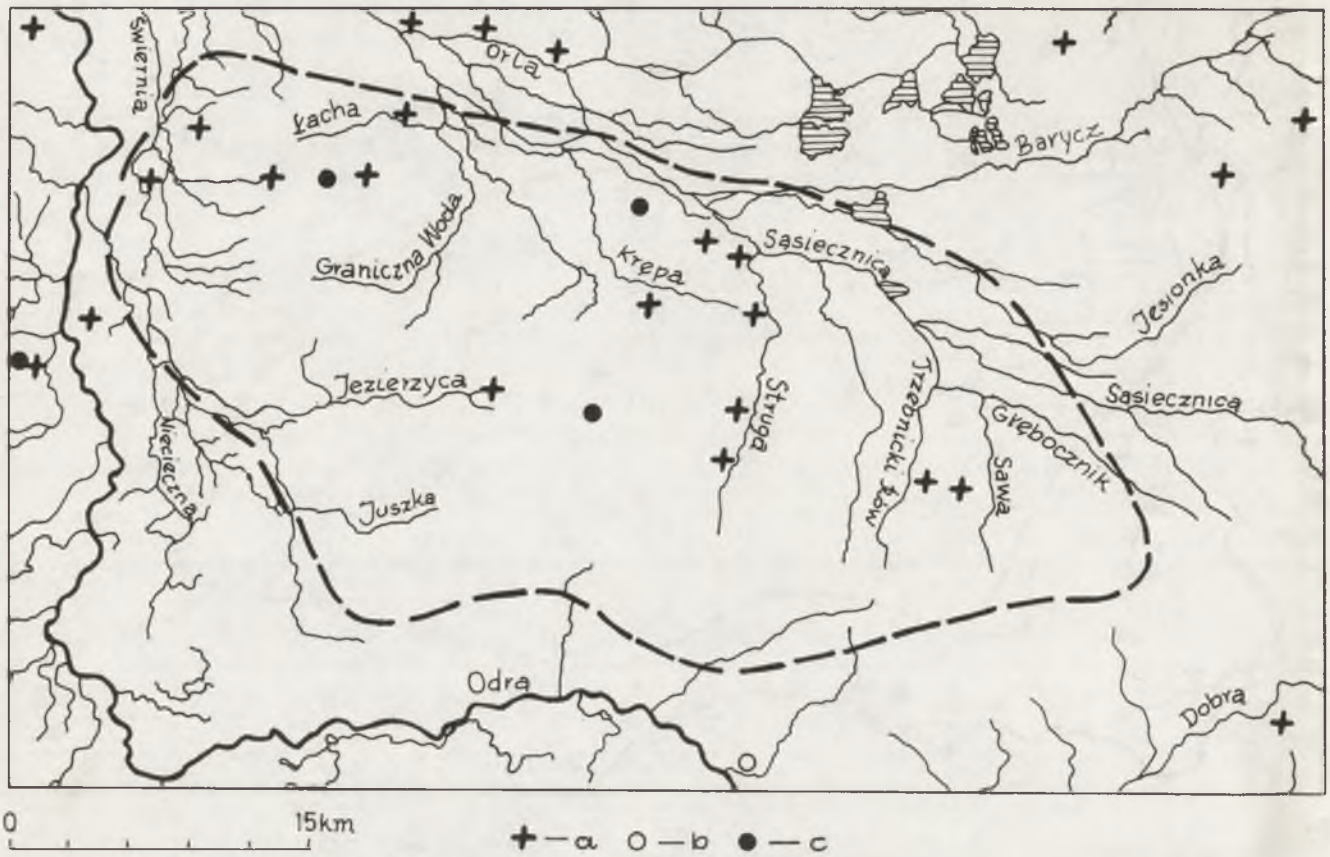

Ryc. 13. Zasiedlenie regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w LtB (wyłącznie kultura pomorska)

a – cmentarzysko, b – osada, c – punkt osadniczy o nieokreślonym charakterze

Abb. 13. Besiedlung der Trzebnica-Żmigród Region in LtB (ausschließlich Pommersche Kultur)

a – Gräberfeld, b – Siedlung, c – Siedlungspunkt von unbestimmtem Charakter

ujawniono dotychczas osadnictwa z obszaru Wysoczyzny Rościsławickiej (dorzecze Juszki), a ze strefy Grzbietu Trzebnickiego znane są wyznaczniki 2 ekumen ludności kultury pomorskiej, związane z niższą partią północnych stoków (ryc. 12). Nie powinno to wszakże stanowić podstawy do formułowania ogólniejszych wniosków.

Podkreślenia wymaga fakt, iż wszystkie skarby przynależą do rejonu Wzgórz Wińskich. Jest to więc ważna przesłanka na rzecz hipotezy zakładającej funkcjonowanie wspomnianej odnogi trasy Północ-Południe także w HaD. Potwierdzają to w sposób jednoznaczny znaleziska importów późnohalsztackich nie tylko z tej partii regionu, ale również z terenów położonych na jej południowym przedpolu (Łuka 1959, mapa 1; Chochorowski 1978, 361). W związku z tym należy zwrócić uwagę na osadę z Grzybian, woj. Legnica, która w HaD_2 rysuje się jako prężny ośrodek gospodarczo-handlowy (Bukowski 1982a; 1982b). Nie stanowił on z pewnością punktu docelowego wypraw handlowych, a był raczej jednym z ich miejsc etapowych w drodze na północ.

Obserwując kontynuację zasiedlenia w regionie w początkach okresu lateńskiego, reprezentowanego już wyłącznie przez pozostałości kultury pomorskiej, nie stwierdzamy zbyt wysokiego tempa narastania stopnia okupacji w stosunku do całego HaD. Ujmując bowiem łącznie materiały datowane na LtB oraz ogólnie wiązane z kulturą pomorską uzyskujemy jedynie 17 punktów osadniczych, w tym 14 cmentarzysk (82,35%) i 3 punkty o nieokreślonym charakterze (17,65%). Daje to zaledwie 55,9 km^2/punkt osadniczy i 67,9 km^2/cmentarzysko. Staje się jednak ponownie czytelna tendencja do rejonizacji zasiedlenia, z wyraźną preferencją północnych i centralnych partii regionu, poczynając od zachodnich stoków Wzgórz Wińskich po Strugę na wschodzie (ryc. 13). Uchwytne są przy tym dość proste układy, bo formowane najwyżej przez 2–3 ekumeny – między Sawą i Trzebnickim Rowem, nad górną Strugą, w rejonie górnej Krępej i ujścia Sąsiecznicy, nad Łachą i ostatnia w dorzeczu Świerni; a więc tylko w części wcześniej penetrowanych terenów. W związku z tym podstawową cechą wiążącą ówczesną sytuację z zarysowaną dla schyłku okresu halsztackiego byłby brak śladów okupacji w całym południowym

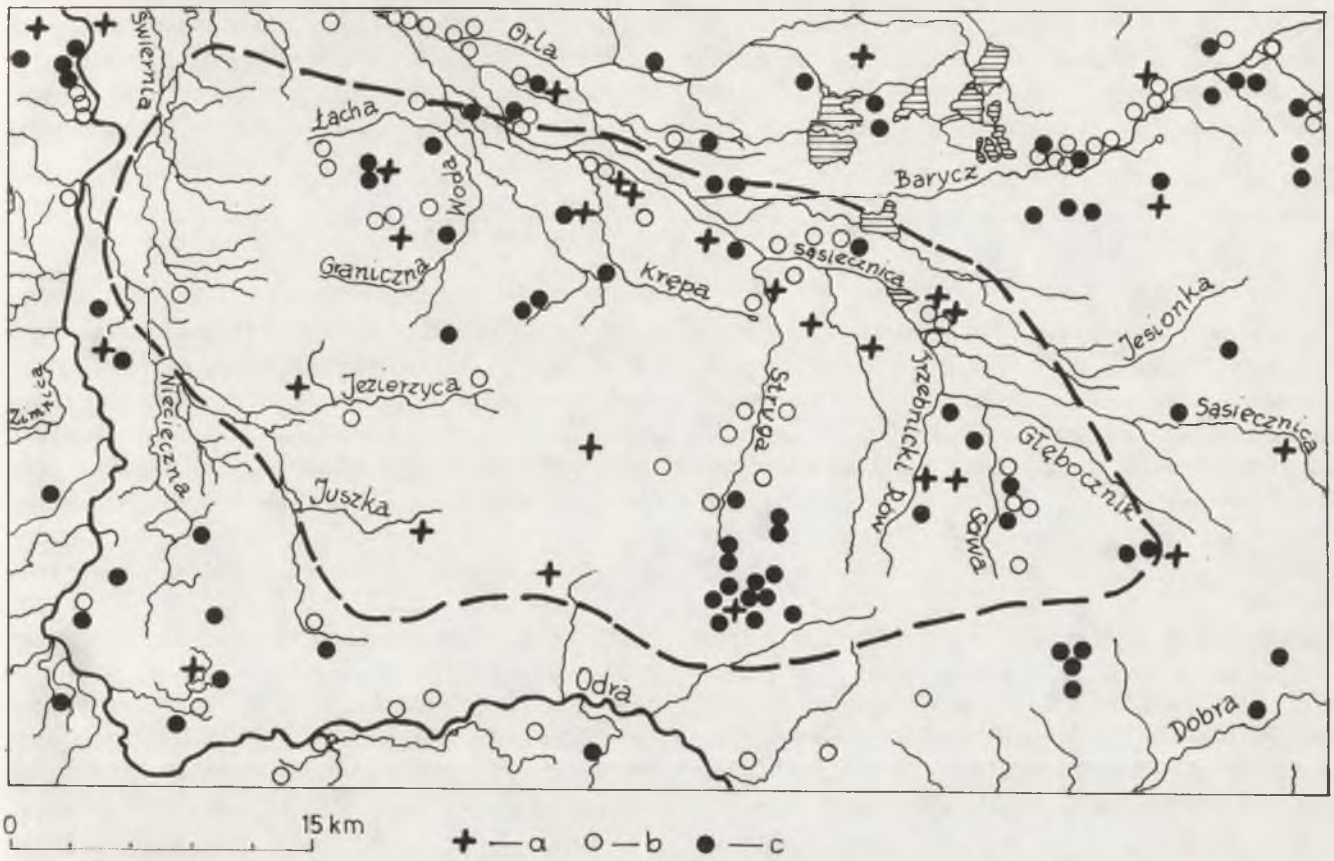

Ryc. 14. Rozmieszczenie punktów osadniczych datowanych ogólnie na epokę brązu lub kulturę łużycką

a — cmentarzysko, b — osada, c — punkt osadniczy o nieokreślonym charakterze

Abb. 14. Verbreitung allgemein in die Bronzezeit oder Lausitzer Kultur gezetzten Siedlungspunkte

a — Gräberfeld, b — Siedlung, c — Siedlungspunkt von unbestimmtem Charakter

pasie regionu, zarówno na Wysoczyźnie Rościsławickiej, jak i na kulminacji Grzbietu Trzebnickiego. Ta cecha najlepiej też odróżnia tendencję późnohalsztacko-wczesnolateńską od typowej dla całych wcześniejszych dziejów osadniczych regionu, gdy właśnie w strefie Grzbietu Trzebnickiego funkcjonowały największe i najbardziej stabilne ugrupowania osadnicze. Płynie stąd wniosek, iż nie należy stawiać w opozycji stosunków osadniczych „schyłkowo-łużyckich" i „pomorskich". Historyczna wiarygodność tak wyrazistej zmiany w zakresie zainteresowania południową partią regionu wymaga jednak dalszej weryfikacji, zwłaszcza w świetle możliwości, jakie niesie analiza rozmieszczenia punktów osadniczych ogólnie tylko datowanych na kulturę łużycką i epokę brązu.

W uwzględnionym materiale źródłowym jest ich 80, w tym aż 18 cmentarzysk (22,50%), 30 osad (37,50%) oraz 32 punkty o nieokreślonym charakterze (40%). Już na pierwszy rzut oka uderza nierównomierność w rozlokowaniu tych punktów, będąca niewątpliwie rezultatem stanu badań (ryc. 14). Najwięcej jest ich na obszarach zajmowanych przez ugrupowania związane z zachodnią oraz ze wschodnią partią Grzbietu Trzebnickiego. We wschodniej partii regionu najbardziej zwracają uwagę cmentarzyska, szczególnie położone na północ od Jesionki, z których większość związana jest zapewne z HaC. Kolejnym rejonem zgrupowania tych punktów są wschodnie stoki Wzgórz Wińskich, z którymi w poszczególnych okresach wiązało się zawsze znacznie słabsze osadnictwo aniżeli ze stokami zachodnimi. Zdaje się to przemawiać za równorzędnością wschodniej i zachodniej trasy handlowej, przynajmniej w V EB-HaC. Interesująco prezentuje się też sytuacja w Kotlinie Żmigrodzkiej, zwłaszcza w strefie nadbaryckiej, wzdłuż środkowej i dolnej Sąsiecznicy oraz nad Krępą, gdzie notujemy trzeci rejon z udziałem tak ogólnie datowanych punktów osadniczych. Podobnie jak na wschodzie także tutaj znaczący jest udział cmentarzysk (wśród ok. 20 punktów jest ich 7). Może to być przesłanką na rzecz powiększenia zasięgów tamtejszych niewielkich ugrupowań osadniczych w pewnych okresach, a dotyczy to przede wszystkim tego ugrupowania, którego trzon zajmował obszar w widłach Krępej i Baryczy (tam dodatkowo 4 cmentarzyska).

Tak zarysowana (zaproponowana) charakterystyka zmian w organizacji przestrzennej głównych układów osadniczych nie stanowi z pewnością zbyt efektownej partii opracowania. Jest ona jednak niezbędna jako punkt wyjścia do nakreślenia regionalnej tendencji osadniczej oraz jej lokalnych przejawów w zakresie, na jaki pozwala przyjęta metoda analizy (wielkoprzestrzenna) i stan opracowań źródłowych.

CHARAKTERYSTYKA PROCESU OSADNICZEGO

Przebieg zmian gęstości zasiedlenia regionu (ryc. 15) wskazuje, iż stałą tendencją było narastanie stopnia jego okupacji, choć dotyczyło to tylko stale zasiedlanych rejonów, aż do osiągnięcia długotrwałej stabilizacji w tym zakresie w trakcie V EB i w HaC (faza apogeum). O wyrazistości tej podstawowej tendencji niech świadczy fakt, iż pomiędzy II EB a HaC stwierdzamy w przybliżeniu 4-krotny wzrost liczby ekumen oznaczonych (sygnowanych obecnie przez cmentarzyska). Potem rysuje się załamanie tendencji kolonizacyjnej, o którego skali trudno jest jednak orzekać w oparciu o aktualny stan rozpoznania osadnictwa z HaD i LtB, wskazując choćby na dość jednostronny obraz zasiedlenia — cmentarzyska, skarby i tylko jedna osada, przy obecności dwóch jednostek kulturowych. Efektem tego załamania nie było z pewnością aż tak silne wyludnienie regionu, jak to sugeruje krzywa zmian gęstości zasiedlenia. Chciałbym też podkreślić, iż omawiany region należał do wyraźnie preferowanych w skali Śląska przez osadnictwo ludności z kulturą pomorską (Pazda 1970, mapa 1; Gedl 1985, 46).

S. Pazda (1970, 96—104, 109—110) jest wprawdzie skłonny przypisywać zasiedlenie północnej strefy Dolnego Śląska, w tym regionu trzebnicko-żmigrodzkiego, na przełomie HaD (HaD_3 lub LtA) i LtB napływowej ludności z kulturą pomorską, ale liczne nawiązania stylistyczne do kultury łużyckiej przemawiają też za kontynuacją tradycji (ludnościową), choć nie można wykluczyć ewentualności, iż oddziaływaniom północnym towarzyszyły jakieś migracje i związane z nimi lub nieco wcześniejsze niepokoje polityczne, poświadczane horyzontem skarbów z HaD w północnym pasie Śląska (Gedl 1985, 44—45). Nie osiągnęły one z pewnością dużych rozmiarów, jeśli uwzględnimy fakt, iż łączna liczba dotąd znanych stanowisk kultury pomorskiej na Śląsku wynosi ok. 140, w tym niespełna 90 cmentarzysk. Znaczna ich część, o ile przyjmiemy wystąpienie migracji z północy, stanowiłaby pozostałość po autochtonicznej ludności, tzn. po dotychczasowych nosicielach kultury łużyckiej, jako że nie mamy żadnych poświadczonych śladów jej przesunięć czy wyniszczenia pod naporem z północy. Te uwagi dotyczą w pełni omawianego regionu, gdzie pozostałości osadnictwa ludności kultury pomorskiej są bardzo rozproszone w stosunku do rozmiarów wcześniejszej penetracji ludności kultury łużyckiej. Nie pozwala to oczywiście badać relacji pomiędzy charakterem osadnictwa obydwóch tych jednostek kulturowych w pełnym zakresie, ale nie ulega wątpliwości, iż ludność kultury łużyckiej i pomorskiej zajmowała te same rejony, a to wrażenie jeszcze bardziej narasta, jeśli osadnictwo z HaC „przeciwstawimy" łącznie zestawionemu osadnictwu obu kultur z HaD. Myślę nie tylko o kontynuacji ogólnego układu osadniczego (ugrupowań), ale również charakteru związków osadniczo-przyrodniczych, jak to ukażą dalsze rozważania.

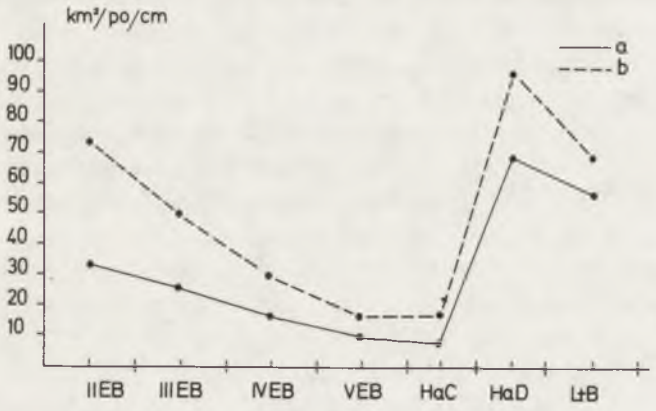

Ryc. 15. Zmiany gęstości zasiedlenia w regionie trzebnicko-żmigrodzkim

a — krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b — krzywa dla cmentarzysk, po — punkt osadniczy, cm — cmentarzysko

Abb. 15. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Trzebnica-Żmigród Region

a — Kurve für alle Siedlungspunkte, b — Kurve für Gräberfelder, po — Siedlungspunkt, cm — Gräberfeld

Nie należy wyciągać zbyt pochopnych wniosków z uwidocznionego na ryc. 15 wyraźnego wahnięcia krzywej gęstości zasiedlenia w relacji HaD-LtB. Chodzi wszak w przypadku obydwóch okresów o dość niewielkie potencjały osadnicze, obserwowane z perspektywy rozległego obszaru (mezoregionu). W takiej sytuacji każda zmiana stanu zasiedlenia (nawet jednopunktowa) powoduje silne skoki wartości zagęszczenia. Tak więc rysujące się w tym zakresie wyraźne różnice między tendencjami w HaD (spadek) i w LtB (wzrost) mogą okazać się w dużym stopniu pozorne. W tym miejscu chciałbym wskazać, iż spośród znanych z regionu punktów osadniczych kultury pomorskiej ok. 29% ogólnego zbioru i 33% samych cmentarzysk nie posiada sprecyzowanej chronologii w sto-

sunku do HaD i LtB. Mając jednak na uwadze datowanie początków tego fenomenu kulturowego na Śląsku na schyłek HaD (Pazda 1970, 109) uznałem, iż najbardziej prawdopodobny jest ich związek z lateńską fazą funkcjonowania kultury pomorskiej. Takie rozwiązanie wynika z dążenia do śledzenia przemian w zasiedleniu regionu poprzez obserwację struktur osadniczych zróżnicowanych chronologicznie, nie zaś uporządkowanych w ramach kultur archeologicznych, których wzajemne relacje genetyczne dalekie są od wyjaśnienia, zwłaszcza w skali lokalnej. Mimo iż generalnie notujemy zbieżność następstwa czasowego i kulturowego, nie jest kwestią obojętną przyjęty sposób kartowania, jeśli zamierzenie badawcze zakłada uchwycenie zasadniczych znamion procesu dziejowego w jego osadniczym aspekcie.

W związku z powyższym nie należy interpretować obserwowanych zmian w przebiegu krzywej zasiedlenia jako jednoznacznie uzasadniających wyróżnienie dwóch faz osadniczych po okresie apogeum okupacji regionu, wiążąc jedną ze zjawiskami osadniczymi właściwymi populacjom kultury łużyckiej z HaD, a drugą z populacjami kultury pomorskiej. Poza określonymi różnicami, wynikającymi z oddziaływań nowych prądów stylistycznych i ideologicznych z północy, trudno byłoby w chwili obecnej doszukiwać się w dostępnych z regionu trzebnicko-żmigrodzkiego materiałach kultury pomorskiej specyficznych treści osadniczych w stosunku do wcześniej obserwowanych. Tylko takie treści, w tym również migracja zdolna nadać dziejom osadniczym swoiste i co ważne czytelne piętno, mogą stanowić kryterium uzasadniające utożsamienie stratyfikacji typologiczno-kulturowej z historyczną. Nierzadko dokonujemy tej identyfikacji zbyt pochopnie. Z drugiej strony umykają nam realne procesy dziejowe, o ile nie towarzyszy im czytelna nieciągłość zjawisk stylistycznych. W przypadku charakteryzowanego regionu właśnie z czasów obejmujących HaD-LtB dysponujemy najsłabszymi przesłankami o treści osadniczej czy szerzej społeczno-gospodarczo-osadniczej, aby podkreślać nieciągłość strukturalną.

Podnoszona wielokrotnie w literaturze kwestia migracji ludności kultury pomorskiej, rozpatrywana zwykle w bardzo generalnej skali (Kostrzewski 1970, 121–133; Pazda 1970, 96–97; Hensel 1971), staje się trudna do udowodnienia na szczeblu regionalnym. W tym przypadku wchodzi jeszcze w rachubę zatarcie (modyfikacja) typowych cech „pomorskich" na obszarze Wielkopolski, gdzie w HaD istniały prężne centra osadniczo-gospodarcze wiązane z ludnością kultury łużyckiej (Bukowski 1971, 165–174; Ostoja-Zagórski 1983a; 1983b). Nie można zresztą przeceniać ewentualnych przesunięć ludności z Wielkopolski w HaD-LtB (Czerska 1970, 156; Woźniak 1971, 205–206), rysujących się wg stanu badań jako niezbyt imponujące w porównaniu z wcześniejszymi przyrostami zasiedlenia w regionie trzebnicko-żmigrodzkim, eliminując poniekąd większą częstotliwość tego zjawiska (może nawet permanentność) w okresach wcześniejszych. Chodzi wszak o region, przez który dokonywał się sprzężony przepływ ludzi, dóbr materialnych oraz idei na kierunku Północ-Południe. Otwartą pozostaje nie tylko kwestia zaniku osadnictwa ludności kultury łużyckiej, ale również kultury pomorskiej oraz jej stosunku do kultury przeworskiej, a aktualność tego zagadnienia wykracza daleko poza omawiany teren. Powoduje to, iż stale podtrzymywana jest ewentualność związków genetycznych łużycko-pomorsko-przeworskich. Obecnie rysuje się hiatus osadniczy, sytuowany generalnie w LtC, choć jest on obserwowany dość jednostronnie, bo w oparciu o rozpoznanie cmentarzysk (Woźniak 1979; Pazda 1980, 20–38, mapa 2; Godłowski 1983, 297).

Dla czasów poprzedzających apogeum osadnicze ludności kultury łużyckiej w V EB-HaC (HaB_3-HaC/D) można wyróżnić dwie fazy, z których pierwsza przypadałaby na II EB (BB-BC) i znaczną część III EB (BD), druga zaś obejmowałaby zasadniczo IV EB (HaA_2-HaB_1) i zapewne schyłek (młodszą część) poprzedniego okresu (HaA_1). Na pewną integralność zjawisk obserwowanych w młodszej części III EB i w IV EB wskazuje utrzymywanie się mało zmienionych rozmiarów strefy osadniczej, w ramach której następował wzrost zasiedlenia (konsolidacja struktur), co też potwierdza analiza ciągłości użytkowania ekumen, widziana poprzez analizę ciągłości użytkowania cmentarzysk – to zagadnienie rozwinę w dalszych uwagach.

Pierwsza z tych faz przypadałaby zatem na czasy, gdy funkcjonowały w regionie grupy ludzkie z kulturą mogiłową, tożsame w dużym przynajmniej stopniu z ludnością równolegle rozwijającej się kultury łużyckiej (Bukowski 1984, 297–298). Nieliczne ślady penetracji regionu z wczesnej fazy kultury mogiłowej (BB_1) sugerują, iż zarysowanie się struktur osadniczych można wiązać wg aktualnego stanu wiedzy z klasyczną fazą tej kultury, tzn. z BB_2 (Gedl 1975, mapy 4, 5). Nieodparcie narzuca się wrażenie bardzo słabego wówczas zasiedlenia regionu, co stanowi cechę wyraźnie odróżniającą go od sytuacji osadniczej notowanej w tym czasie na terenach położonych na południe i na zachód od Odry. W tej fazie słabo czytelne są przeważnie ugrupowania osadnicze, które funkcjonowały później, choć nie ulega wątpliwości, iż niemal wszystkie sięgały początkami przynajmniej III EB.

To opóźnienie procesu krystalizacji i konsolidacji struktur osadniczych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego w stosunku do otaczających go od południa i zachodu jednostek regionalnych było z pewnością uwarunkowane wcześniejszą sytuacją. Zauważamy bowiem, iż międzyrzecze Odry oraz Baryczy stanowi teren, na którym nie stwierdzamy w zasadzie śladów osadnictwa związanego z wczesną epoką brązu (Sarnowska 1975, 8). Był on dla ówczesnych populacji barierą ekologiczną, strefą o relatywnie niskiej opłacalności z punktu widzenia trwałego wykorzystania gospodarczego. Taka sama sytuacja panowała zresztą przez cały neolit (Kulczycka-Leciejewiczowa 1979, 45, 96, 106; Machnik 1979, 342; Wiślański 1979a, 265; 1979b 321). Ta bariera została przełamana dopiero w II EB przez ludność kultury mogiłowej, ale zasiedlenie następowało wówczas chyba z oporami, sądząc zarówno po liczbie punktów osadniczych z poszczególnych faz rozwojowych kultury mogiłowej (Gedl 1975, mapy 4–6), jak również po łącznej liczbie jej stanowisk na obszarze regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (ryc. 7).

Nie należy przy tym zestawiać stanowisk starszobrązowych z tego terenu ze związanymi z sąsiadującymi regionami z tego samego okresu i wyciągać na tej podstawie wniosków o skali jego zasiedlenia. Chodzi bowiem o to, iż w świetle obecnego stanu rozpoznania terenowego i przyjmowanych w oparciu o ten stan poglądów na temat stosunków osadniczo-kulturowych na Śląsku środkowym obraz uzyskany dla II EB w regionie trzebnicko-żmigrodzkim odzwierciedlałby w zasadzie rzeczywistą sytuację (tendencję). Jest to wszak teren jednorodny wówczas kulturowo, podlegający stopniowo (od BC_2) procesowi powolnych przekształceń ku kulturze wczesnołużyckiej, zachodzących przynajmniej początkowo głównie chyba pod wpływem impulsów stylistyczno-ideologicznych, nie zaś jako efekt procesów migracyjnych. Natomiast stan zasiedlenia z II EB w sąsiadujących od południa i zachodu regionach, utożsamiany tylko z pozostałościami po ludności kultury mogiłowej, nie odzwierciedla z pewnością realnej sytuacji. Należy się tam bowiem liczyć z przetrwaniem w głąb II EB rozpoznawalnych kulturowo grup ludności związanej z kręgiem unietyckim (przynajmniej przez BB_1), z tym że w chwili obecnej niemal nie dysponujemy jeszcze przykładami tak późnego osadnictwa ludności o silnych tradycjach wczesnobrązowych, unietyckich czy unietycko-wieterzowskich, lub z elementami mogiłowymi (Szmukier 1977; Gedl 1982, 422–423; Bukowski 1983, 27–29; Lasak 1989, zwłaszcza 40–42). Synteza obydwóch tych nurtów kulturowych, następująca w warunkach oddziaływań naddunajskich, stała się podstawą rozwoju śląskiej odmiany wczesnej fazy kultury pól popielnicowych – kultury wczesnołużyckiej (Gediga 1978, 164–167). Tak więc na terenach otaczających region trzebnicko-żmigrodzki, tych od dawna stale zasiedlanych i dość dobrze zagospodarowanych, przybycie nosicieli nowych prądów kulturowych i zapewne także odmiennych form organizacji oraz egzystencji przyśpieszyło znacznie rozwój osadniczo-demograficzny i gospodarczy, widoczny bardzo wyraźnie w III EB, szczególnie w tej partii Śląska, gdzie osadnictwo ludności o tradycjach wczesnobrązowych było najsilniejsze, a warunki przyrodnicze szczególnie sprzyjające (region wrocławsko-strzeliński).

Natomiast w regionie trzebnicko-żmigrodzkim zagospodarowywanie dziewiczych terenów następowało powoli, niewykluczone zresztą, iż były one zajęte początkowo tylko dlatego, że nie przedstawiały żadnej wartości dla ludności miejscowej, czemu mógłby też sprzyjać postulowany typ gospodarki przybyszów – hodowlano-pasterski (Gediga 1978, 168–170). Niemałe znaczenie mogło mieć strategiczne i komunikacyjne usytuowanie tego terenu od momentu, gdy przez zasiedlenie stał się on korzystną strefą tranzytową pomiędzy starymi centrami osadnictwa Śląska środkowego i Wielkopolski. Możliwe też, iż przybysze starali się przenikać stamtąd stopniowo na tereny sąsiadujące, silnie od dawna okupowane. Tak więc przez cały II EB obszar regionu trzebnicko-żmigrodzkiego pozostawałby słabo zasiedlony. To małe zainteresowanie osadnicze, wynikające być może ze słabości liczebnej ludności kultury mogiłowej, charakteryzowało również wczesne osadnictwo ludności kultury łużyckiej. Coraz wyraźniejsza ekspansja osadniczo-demograficzna następowała wraz z zanikaniem tradycji mogiłowych, będąc jego przyczyną. Towarzyszyło temu kształtowanie się nowego modelu osadniczo-społeczno-gospodarczego, wyrażające się stabilizacją struktur osadniczych, sugerującą zmianę typu gospodarki z hodowlano-rolnej na rolno-hodowlaną. Trudno jest zakładać, aby obserwowany po fazę apogeum stały wzrost zaludnienia nie był wspomagany z zewnątrz (z innych regionów osadniczych), co dla III EB skłonny jest przyjmować M. Gedl (1977, 50–51; 1980a, 80), posiłkując się rozprzestrzenieniem wpływów kulturowych. Stwierdzamy jednak, iż silny wzrost potencjału osadniczego w regionie trzebnicko-żmigrodzkim nastąpił w IV EB, ewentualnie od schyłku III EB, co by przesądzało o przepływie (przenoszeniu) w pierwszej fazie w większym stopniu idei niż grup ludzkich na ten teren.

Bardzo wyraźnemu przyśpieszeniu tempa wzrostu osadniczego od początku drugiej fazy towarzyszyło nasilanie koncentracji ludności, wyrażające się narastaniem liczby ugrupowań, szczególnie w fazie apo-

geum osadniczego. W V EB jest ich 10, a w HaC 12, gdy wcześniej było 5. Warunki fizjograficzne regionu (wyrazistość orograficzno-hydrologiczna) zawsze sprzyjały tworzeniu mniejszych układów osadniczych, co w sposób oczywisty ujawniało się tym silniej, im większa była gęstość zasiedlenia. Najlepiej widać to na Wzgórzach Wińskich. Uruchomiona w początkach drugiej fazy (w młodszej części III EB) kolejna po „mogiłowej" fala kolonizacyjna zatarła rysujące się w II EB strukturalne zróżnicowanie generalnego układu osadniczego, tzn. podział na strefę wschodnią, o tendencji do koncentrowania osadnictwa (zaawansowaną kolonizacyjnie), z którą wiązałby się przede wszystkim Grzbiet Trzebnicki, oraz na strefę zachodnią, o rozproszonym zasiedleniu (opóźnioną kolonizacyjnie), związaną zasadniczo ze Wzgórzami Wińskimi i Strupińskimi. Widać więc, iż specyfika fizjograficzna strefy zachodniej, do której zostały też stopniowo włączone obrzeża wzgórz czołowomorenowych, nie stwarzała przeszkód rozwojowi trwałych skupisk populacji lokalnych. Zróżnicowanie w tempie kolonizacyjnym w trakcie pierwszej fazy można by upatrywać chociażby w niedoborze osadników, choć nie należy wykluczać określonych barier natury siedliskowej dla prowadzenia gospodarki charakterystycznej dla ludności kultury mogiłowej, które mogłyby się ujawnić w warunkach ograniczenia ruchliwości przez sąsiedztwo innych populacji. Silniejszy napływ ludności do strefy zachodniej z początkiem drugiej fazy byłby ponadto związany z sąsiedztwem aż trzech starych centrów osadniczych z lewobrzeża Odry oraz z uruchomieniem nowych tras komunikacyjnych szlaku Północ-Południe. Jeden jego odcinek obiegałby Wzgórza Wińskie, sprzyjając kierowaniu tamtędy większego strumienia migracyjnego. Nie posiadamy w chwili obecnej przesłanek, które uzasadniałyby przyjęcie hipotezy, iż funkcjonowanie tej odnogi szlaku wyprzedzało trwałe skolonizowanie tamtejszych terenów, tzn. przed klasyczną fazą kultury mogiłowej.

Obserwując zmiany w zasięgu strefy osadniczej, wyznaczanej w zasadniczym zakresie przez zarysowane ugrupowania, stwierdzamy jak gdyby dwa etapy w trakcie stałej tendencji kolonizacyjnej. Starszy obejmowałby dwie pierwsze fazy procesu osadniczego, przy rozmiarach zasadniczej strefy osadniczej osiągających ok. 30% powierzchni regionu, a młodszy pokrywałby się z fazą apogeum (trzecią), gdy zasadnicza strefa osadnicza przekraczała nieco 40% powierzchni regionu. Zestawienie relatywnie niewielkiego powiększenia strefy osadniczej w starszym etapie (od schyłku pierwszej fazy) z notowanym wówczas ciągłym przyrostem potencjału osadniczego i demograficznego oraz z postępującym stale formowaniem ugrupowań stanowi potwierdzenie poglądu, iż konsolidacja struktur osadniczych trwała aż tak długo. Zastanawia również nieznaczny zakres ekspansji terytorialnej w fazie apogeum, jeśli uświadomimy sobie, iż liczba oznaczonych ekumen wzrasta w stosunku do drugiej fazy niemal o połowę (o 43%). Można na tej podstawie sądzić, iż nadal przeważała kolonizacja wewnętrzna w każdym z ugrupowań, ujawniająca się niekiedy zwiększeniem także nieznacznie zajmowanych przez nie areałów. Nawet w odniesieniu do ugrupowania znad górnej Juszki wydaje się, iż rozwinęło się na bazie wcześniej funkcjonujących tam rozproszonych populacji, co nie wyklucza hipotezy o zasileniu jego potencjału osadniczego na skutek migracji.

Kolonizacja regionu dokonywała się w warunkach stałej preferencji ekumen lokalnych o rozmiarach w granicach $5-10$ km^2 (zwykle $6-8$ km^2), jak można sądzić na podstawie oceny wielkości ugrupowań i liczby związanych z nimi cmentarzysk oraz w oparciu o pomiary odległości między tymi obiektami. Są to oczywiście areały maksymalne, gdyż uzyskano je poprzez rozdysponowanie całych stref okupacji w zasięgu ugrupowań, mimo iż niewątpliwie występowały w nich również lokalne pustki, rozgraniczające poszczególne ekumeny. Dość jednostronne rozpoznanie archeologiczne w kolejnych przedziałach czasowych uniemożliwia jednak obecnie nawet bardzo ogólną ocenę ich udziałów i rozlokowania w strukturze osadniczo-terytorialnej ugrupowań. Jest to tym trudniejsze, iż chodzi o układy osadnicze, które z reguły są budowane przez nieliczne ekumeny.

Bardzo dobrze koresponduje z postulowaną w drugiej i trzeciej fazie tendencją do zrejonizowanej kolonizacji wewnętrznej stosunkowo duża ciągłość użytkowania cmentarzysk, jak na region o tak wysokiej dynamice przyrostu zasiedlenia. Wysoki wskaźnik ich nieciągłości ujawnia się natomiast w pierwszej i czwartej fazie, choć nie było to zjawisko występujące w jednakowym nasileniu w ich trakcie. Rysują się mianowicie dwie kulminacje tej tendencji, tzn. w starszym odcinku pierwszej fazy i w młodszym czwartej. Zbieżność ze zmianami w obrazie kulturowym nie stanowi z pewnością wystarczającego wyjaśnienia tych zjawisk. Obecnie stwierdzamy właściwie niemal pełną rozłączność użytkowania cmentarzysk kultury mogiłowej, łużyckiej i pomorskiej, bo tylko w przypadku jednego obiektu założonego w II EB możemy przyjąć funkcjonowanie od klasycznej fazy kultury mogiłowej po wczesnołużycką — Siemianice, gm. Oborniki Śląskie (Gediga 1967, 364; Gedl 1975, 126) — ryc. 7. Chcąc jednak czynić porównania między kolejnymi fazami procesu osadniczego należy zesta-

wiać sumaryczne wskaźniki ciągłości użytkowania cmentarzysk z poszczególnych okresów periodyzacyjnych, abstrahując od ich specyfiki kulturowej. Wszak wyraźne różnice w tym zakresie notujemy nie tylko w odniesieniu do wyróżnionych kultur archeologicznych, ale również dotyczy to stylistyki „łużyckiej" z różnych jej faz czy etapów (Gediga 1967, 175–187; 1982).

Tak więc z obiektów sepulkralnych znanych z II EB zaledwie 31% posiada obecnie poświadczoną kontynuację w kolejnym okresie. Właściwie „przeżywają" się one tylko w młodszym odcinku pierwszej fazy (BD), gdyż zaledwie jedno cmentarzysko założone u zarania kolonizacji regionu trzebnicko-żmigrodzkiego przetrwało dłużej (po schyłek drugiej fazy). Ujawniający się od młodszego odcinka pierwszej fazy rozwój kultury wczesnołużyckiej przyniósł narastanie zasiedziałości populacji, która wyrażała się już nie tylko przywiązaniem do dwóch większych rejonów (stref) penetracji, ale również do poszczególnych ekumen lokalnych w ramach sąsiedzkich układów osadniczych.

Spośród 97 cmentarzysk kultury łużyckiej znanych z regionu tylko ok. 23% posiada w chwili obecnej potwierdzone użytkowanie w ciągu jednego okresu, ok. 35% w ciągu dwóch, 15% w trakcie trzech i już jedynie 9% reprezentuje obiekty najtrwalsze, bo egzystujące w ciągu czterech okresów. Pozostałe 18% nie ma jeszcze sprecyzowanego datowania w ramach kultury łużyckiej (ryc. 16). Chronologiczna analiza „przeżywalności" tak obszernego zbioru cmentarzysk dostarcza dalszych przesłanek potwierdzających wysuniętą hipotezę na temat charakteru procesu osadniczego (ryc. 17). Najmniejsza jest ona w przypadku cmentarzysk z III EB, z których 58% użytkowano też później. Zestawienie tego wskaźnika z zanotowanym dla II EB stanowi dobrą ilustrację poglądu, iż dopiero na przejściu do drugiej fazy zaznaczył się zdecydowany trend ku stabilizacji struktur osadniczych. Jednak największą ciągłość użytkowania stwierdzamy w odniesieniu do cmentarzysk z IV EB, skoro aż 94% ich zbioru posiada kontynuację w V EB. Potwierdza to zakończenie w trakcie drugiej fazy, a właściwie dopiero z początkiem

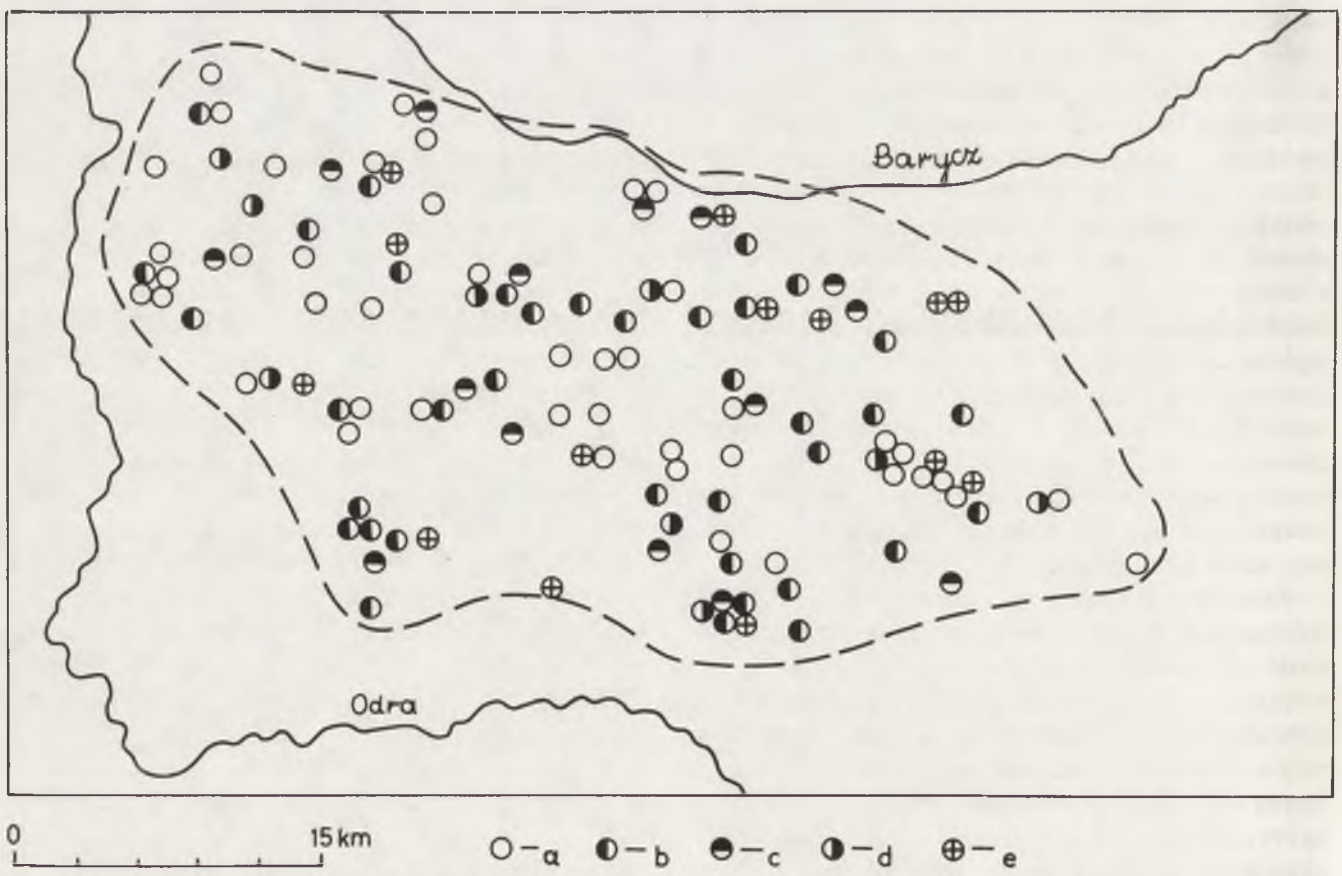

Ryc. 16. Zróżnicowanie stopnia trwałości użytkowania cmentarzysk i ich rozmieszczenie w regionie trzebnicko-żmigrodzkim

a – obiekt użytkowany w jednym okresie, b – obiekt użytkowany w dwóch okresach, c – obiekt użytkowany w trzech okresach, d – obiekt użytkowany w czterech okresach, e – obiekt datowany ogólnie na epokę brązu lub kulturę łużycką

Abb. 16. Differenzierung des Stabilitätgrades von Benutzung der Gräberfelder und ihre Verbreitung in der Trzebnica-Żmigród Region

a – Objekt ausgenutzt in einer Periode, b – Objekt ausgenutzt in zwei Perioden, c – Objekt ausgenutzt in drei Perioden, d – Objekt ausgenutzt in vier Perioden, e – Objekt allgemein gesetzt in die Bronzezeit oder Lausitzer Kultur

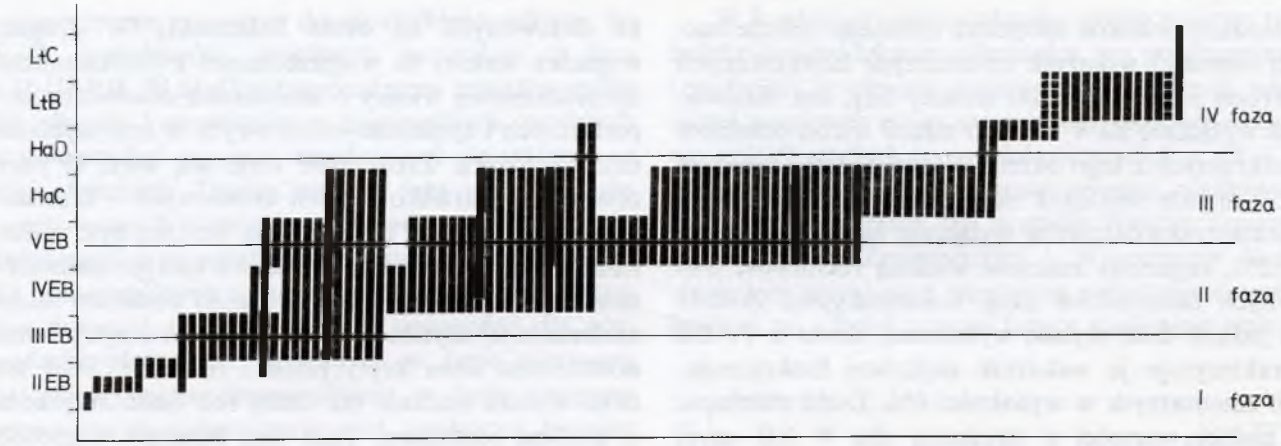

Ryc. 17. Diagram ciągłości użytkowania cmentarzysk regionu trzebnicko-żmigrodzkiego na tle faz procesu osadniczego

Abb. 17. Diagram der Benutzungskontinuität von Gräberfeldern der Trzebnica-Żmigród Region im Hinsicht der Phasenunterteilung des Siedlungsprozesses

trzeciej, konsolidacji struktur osadniczych i ustalenie wszystkich rejonów zainteresowań osadniczo-gospodarczych, w których z kolei nasiliła się akcja zasiedleńcza w oparciu o formujące je i rozradzające się grupy ludzkie.

W fazie apogeum ciągłość użytkowania cmentarzysk pomiędzy V EB i HaC jest stosunkowo wysoka, ale już nie tak jak poprzednio, bo dotyczy 68% obiektów z V EB. Ten wzrost nieciągłości użytkowania cmentarzysk, wyrażający się m.in. porzuceniem w trakcie V EB znacznej części obiektów użytkowanych nieprzerwanie od III EB, wskazywałby na datowanie schyłku drugiej fazy jeszcze na początek V EB. Jednak to wzmożenie zjawiska dyskontynuacji w zakresie użytkowania cmentarzysk w trakcie fazy apogeum nie powinno być rozumiane jako wyraz destabilizacji stosunków osadniczych, a tylko jako jeden ze wskaźników wspomnianej już nasilonej akcji osiedleńczej, przebiegającej zasadniczo w dotychczasowych rejonach i prowadzącej do niewielkiego ich poszerzenia. Wydaje się przy tym, iż większe ożywienie osadnicze przypadło na V EB, choćby ze względu na następujący wówczas przyrost zasiedlenia (aż o 80% w stosunku do IV EB), który przynajmniej w początkach tego okresu miał w dużej chyba jeszcze mierze oparcie w migracji spoza regionu. Trzeba jednak zaznaczyć, iż obserwowane zmiany liczby ekumen pomiędzy IV i V EB nie są prostym odzwierciedleniem tempa wzrostu osadniczego (osadniczo-demograficznego), bowiem w drugim z tych okresów nie tylko zaprzestano użytkowania starych cmentarzysk, ale również zapoczątkowano nowe. Nie był to oczywiście akt jednorazowy w skali regionu i ta okoliczność wpłynęła niewątpliwie na wysoką liczbę cmentarzysk z V EB, bo nie wszystkie były z pewnością równocześnie użytkowane. W związku z tym należy jeszcze wskazać, iż spośród cmentarzysk z HaC tylko ok. 26% było wówczas dopiero założone. Jeśli przypomnimy sytuację ze wschodniej partii regionu, skąd brak jest cmentarzysk datowanych na okres halsztacki mimo innych śladów osadnictwa oraz znanych stamtąd cmentarzysk z V EB, co uznać trzeba za wyraz stanu badań, to udział cmentarzysk zakładanych w młodszym odcinku fazy apogeum mógłby przekroczyć nawet 30%, zgadzając się zatem z liczbą tych obiektów porzuconych poprzednio, tzn. w początkowym odcinku fazy (schyłek V EB). Przy stosunkowo ustabilizowanej liczbie ekumen w całej fazie apogeum wskazywałoby to w sumie na następujące na przełomie epoki brązu i wczesnej epoki żelaza przesunięcia mniej więcej trzeciej części ekumen (populacji lokalnych) na nowe, niezbyt zresztą odległe od dotychczas zajmowanych, terytoria, bo w ramach własnych ugrupowań osadniczych. Przy tym w świetle sytuacji z IV i V EB widać, iż wiązało się to z pewnym wzrostem liczby ekumen, a więc te wewnętrzne przesunięcia na przejściu do trzeciej fazy były efektem miejscowej presji demograficznej, której skala byłaby już słabsza w trakcie HaC. Patrząc z perspektywy tych przesunięć w fazie apogeum można wysunąć sugestię, iż realny wzrost liczby ekumen w relacji IV EB – starsza część V EB wyniósłby ok. 60% (z 32 do ok. 50 cmentarzysk), a w skali całej drugiej fazy ok. 160% (z 19 cmentarzysk w III EB do ok. 50 do połowy V EB).

Przyszłe badania terenowe i opracowania materiałów archiwalnych zweryfikują najprawdopodobniej ciągłość użytkowania wielu cmentarzysk, a szczególnie tych, które są związane ze wschodnią partią regionu. Może się wtedy okaże, iż przynajmniej część cmentarzysk z V EB trwała tam także w HaC, co by potwierdziło wrażenie znacznej stabilności osadniczej

w młodszej podfazie apogeum, obniżając jeszcze bardziej niewielki wskaźnik cmentarzysk użytkowanych najkrócej na przejściu do trzeciej fazy, tzn. datowanych wyłącznie na V EB. Ich udział wśród obiektów sepulkralnych z tego okresu osiąga obecnie zaledwie 9%. Ten sam wskaźnik na przejściu do fazy drugiej (cmentarzyska datowane wyłącznie na III EB) osiąga aż 32%, sugerując znacznie większą ruchliwość ówczesnych uczestników akcji kolonizacyjnej. Została ona jednak dość szybko wytracona, skoro w IV EB charakteryzuje ją wskaźnik najkrócej funkcjonujących cmentarzysk w wysokości 6%. Duża zbieżność tej niskiej wartości z uzyskaną dla V EB czyni możliwą interpretację, iż w obu wypadkach chodziłoby o wskaźniki charakteryzujące raczej drugą fazę. Wśród obiektów z HaC udział tych, które wg obecnego rozpoznania mają chronologię ograniczoną do tego tylko okresu, osiąga 21%. Przemawiałoby to zatem dodatkowo za lokowaniem początków trzeciej fazy nie wcześniej niż w młodszym odcinku V EB (HaB_3). Ale jak już wspominałem, abstrahując od zmian związanych z ogólnym postępem badań, obraz ten ulega już potencjalnemu zrelatywizowaniu w kontekście rozpoznanej sytuacji z początków epoki żelaza we wschodniej strefie Grzbietu Trzebnickiego.

Prawie wszystkie cmentarzyska znane z HaC nie posiadają poświadczonego dalszego trwania w HaD. Wskazywałoby to zatem, iż kulminacja ich zaniku nastąpiłaby jeszcze w HaC, ku czemu brak jest jednak dostatecznych przesłanek. Wielokrotnie już zwracano uwagę na przeżywanie się stylistyki wczesnohalsztackiej jeszcze w początkach HaD (HaD_1), a niektóre elementy inwentarza kulturowego wykazują nawet nawiązania do schyłku epoki brązu (Chochorowski 1978, 367; Gedl 1980b, 111 – 116; 1985, 35; Gediga 1982, tabl. I; Buck 1988, 54). Wystarczy zresztą zauważyć, iż spośród wszystkich cmentarzysk regionu związanych z okresem halsztackim aż 54% nie ma sprecyzowanego datowania w stosunku do jego podokresów. O niewątpliwym związku zdecydowanej ich części (79%) z HaC lub z HaC-D_1 rozstrzyga tylko użytkowanie od epoki brązu. Konsekwentnie też zaliczono do HaC lub HaC-D_1 (ulokowano na mapie) te punkty osadnicze, które są datowane ogólnie na wczesną epokę żelaza. Stanowią one na mapie 47% zbioru wszystkich punktów, ale tylko 11% w odniesieniu do cmentarzysk. Jest to oczywiście rozwiązanie kompromisowe, ale przy innym podejściu do sposobu uporządkowania przestrzenno-czasowego zasiedlenia z tej epoki albo nastąpiłoby zatarcie specyfiki zjawisk z HaC i HaD (przy łącznym skartowaniu tego zasiedlenia), albo powstałby obraz sugerujący załamanie dynamiki osadniczej już w HaC (przy oddzielnym skartowaniu punktów ogólnie tylko datowanych na okres halsztacki). W drugim wypadku stałoby to w sprzeczności z całokształtem dotychczasowej wiedzy o stosunkach osadniczo-gospodarczych i społeczno-kulturowych w tym wycinku dziejów Śląska. Zrozumiałe staje wię więc, iż przy obecnych uwarunkowaniach źródłowych i zaawansowaniu badań nad periodyzacją bardziej było wskazane przyjęcie rozwiązania, które sprzyja nadmiernemu nawet uwydatnieniu dynamiki przemian miast zacieraniu jej czytelności, jeśli tylko towarzyszy temu dostateczna doza krytycyzmu i realizmu. Stąd też m.in. wynika nadanie tak dużej roli cmentarzyskom w analizie osadniczej. Taki stan utrudnia w sposób oczywisty właściwe naświetlenie relacji pomiędzy strukturami o tradycjach „łużyckich" i „pomorskich", zwłaszcza że, jak pamiętamy, pokaźna część punktów osadniczych formujących drugą z nich nie ma z kolei sprecyzowanej pozycji chronologicznej w stosunku do HaD (HaD_3 lub LtA)-LtB.

W sumie więc prezentowane zasiedlenie z HaD obejmuje obiekty o niezaprzeczalnym raczej datowaniu w ramach HaD_{2-3}. W świetle niewielkiej ich liczebności wzrasta dyskusyjność postulowanych wówczas przemian strukturalnych, których realnym wyrazem miałoby być pojawienie się kultury pomorskiej, wyznaczające czytelną cezurę w dziejach osadniczych regionu, podkreślane rozłącznością chronologiczną z układami o tradycjach wczesnohalsztackich. Jednak nasilone zjawisko nieciągłości użytkowania ekumen (manifestowane „przeżywalnością" cmentarzysk) nie ogranicza się tylko do horyzontu „schyłkowołużyckiego", bo w niewiele mniejszym nasileniu zaznacza się w horyzoncie „wczesnopomorskim". Wszak aż 67% wówczas założonych cmentarzysk ludności kultury pomorskiej nie legitymuje się obecnie kontynuacją, w przypadku pozostałych jest wątpliwe zarówno tak wczesne ich założenie, jak i dalsze trwanie — są datowane na HaD (?)-LtB (?). Ostatecznie całokształt procesu historycznego z wycinka dziejów od HaD po LtC (po początki osadnictwa ludności kultury przeworskiej) pozostaje w zasadzie nierozpoznany. W konsekwencji więc okazuje się bezprzedmiotowe podkreślanie różnic w poglądach na temat jego charakteru na gruncie stosunków regionalnych, w tym także dotyczących mechanizmów genetyczno-kulturowych.

Za przesunięciami w fazie apogeum dotychczas zasiedziałych, niekiedy od kilkuset lat, grup ludzkich przemawia też wzrost pakietu stale penetrowanych gleb, tzn. legitymujących się punktami osadniczymi na ich płatach. Gdy z 20 podstawowych kompleksów notowanych w ramach regionu (na uwzględnionej mapie) zajęto w II-III EB tylko 8, a w IV EB 10, to w V EB już 16 i w HaC 18, by w późniejszym czasie

ograniczyć się ponownie do niewielkiego pakietu, bo 6–7 kompleksów, zbieżnego generalnie z tym z II-III EB. W HaC nie stwierdzamy punktów tylko na płatach kompleksów o minimalnych udziałach w powierzchni regionu i znajdujących się zarazem na jego obrzeżach. Zresztą nie sam fakt wzrostu liczby penetrowanych kompleksów świadczy o charakterze kolonizacji, o jej ograniczeniu (zawężeniu) zasadniczo do poszczególnych ugrupowań, lecz to jakich rodzajów dotyczył. Otóż najbardziej optymalne dla gospodarki płaty gleb zajęto już w fazie pierwszej, natomiast presja demograficzna w fazie apogeum spowodowała zagęszczenie sieci osadniczej poprzez zasiedlenie najmniej dotąd atrakcyjnych gleb w zasięgu ugrupowań, a więc na obrzeżach starych stref okupacji. Takie poszerzenie penetracji stało się też zapewne możliwe dzięki poprawie warunków wegetacyjnych u schyłku epoki brązu (Jäger 1970, 671; Starkel 1977, 183; Willerding 1977, 367–368, 379; Jäger, Ložek 1978, 215).

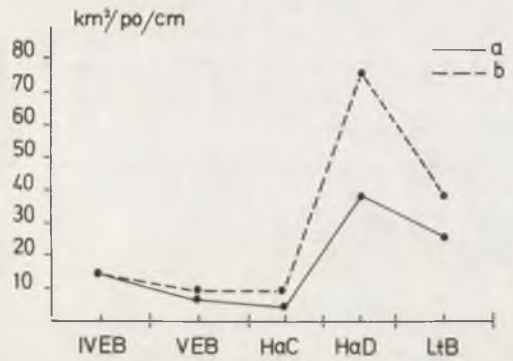

Ryc. 18. Zmiany gęstości zasiedlenia równin teras plejstoceńskich regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 18. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der pleistozänen Terrassenebenen der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

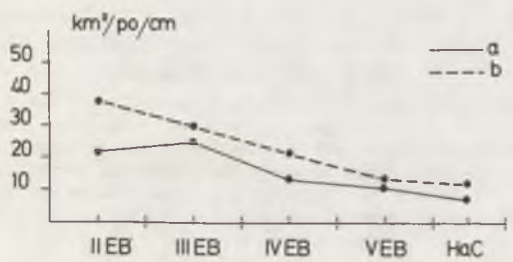

Ryc. 19. Zmiany gęstości zasiedlenia wałów czołowomorenowych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 19. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Stirnmoränenwälle der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

W kontekście różnorodności rzeźby regionu trzebnicko-żmigrodzkiego uderzająca jest powtarzalność (zgodność) przebiegu podstawowej tendencji osadniczej w zakresie zmian stopnia jego okupacji oraz we wszystkich strefach geomorfologicznych (ryc. 18–22). Wskazuje to na jednorodność procesu osadniczego na całym tym terenie, tzn. w strefie Wzgórz Trzebnickich, Kotliny Żmigrodzkiej i Wysoczyzny Rościsławickiej, wyrażającą się stałym narastaniem zasiedlenia aż po schyłek trzeciej fazy, z nasileniem wzrostu

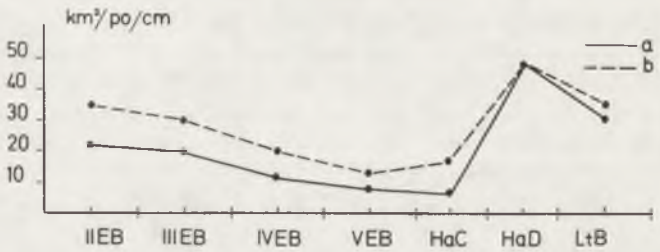

Ryc. 20. Zmiany gęstości zasiedlenia długich stoków wałów czołowomorenowych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 20. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der langen Abhänge der Stirnmoränenwälle der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

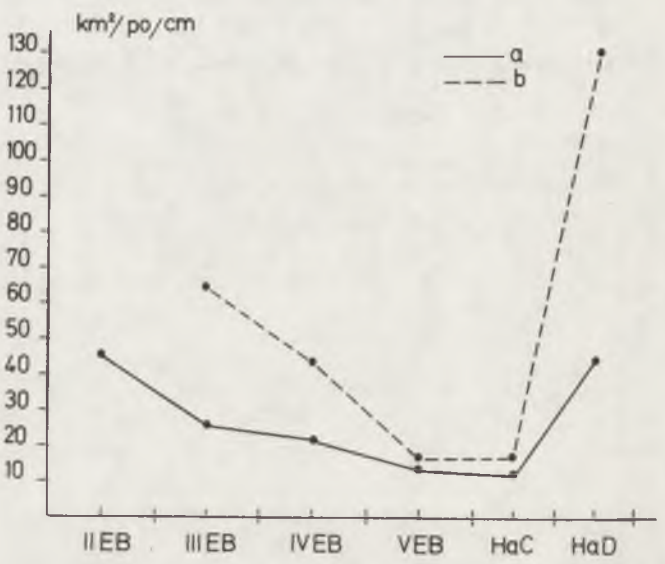

Ryc. 21. Zmiany gęstości zasiedlenia moreny dennej regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (o zróżnicowanej rzeźbie), wraz z fragmentami strefy długich stoków na przejściu do Obniżenia Wołowa

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 21. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Oberflächenmoränen der Trzebnica-Żmigród Region (von unterschiedlicher Gestaltung), samt Zone von langen Abhängen am Übergang zum Obniżenie Wołowa

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

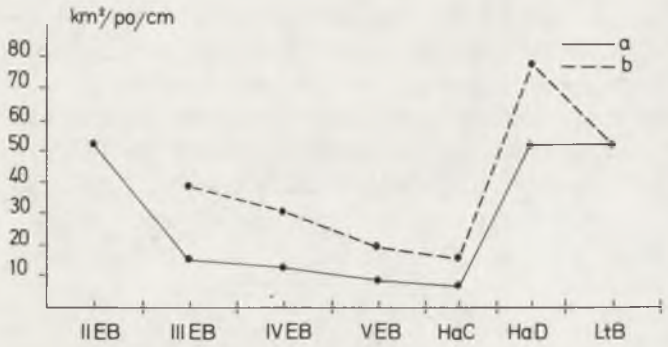

Ryc. 22. Zmiany gęstości zasiedlenia równin morenowych typu pedymentu regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 22. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Moränenebenen Typus Pedyment der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

w drugiej. Potwierdzają ponadto rejonizację i relatywnie dość równomierne tempo lokalnej presji demograficznej oraz wewnętrzny w stosunku do poszczególnych ugrupowań charakter stałej akcji kolonizacyjnej, najlepiej czytelnej w ugrupowaniach bardziej rozległych. Inny przebieg charakteryzuje strefę dolin, jako że nie wykazuje ona rejonizacji, a przede wszystkim zawsze była bardzo słabo zasiedlona. Spowodowało to, iż krzywa zmian jej okupacji okazuje się mało ustabilizowana i wiarygodna jako odzwierciedlenie jakichkolwiek przeobrażeń osadniczych (ryc. 23).

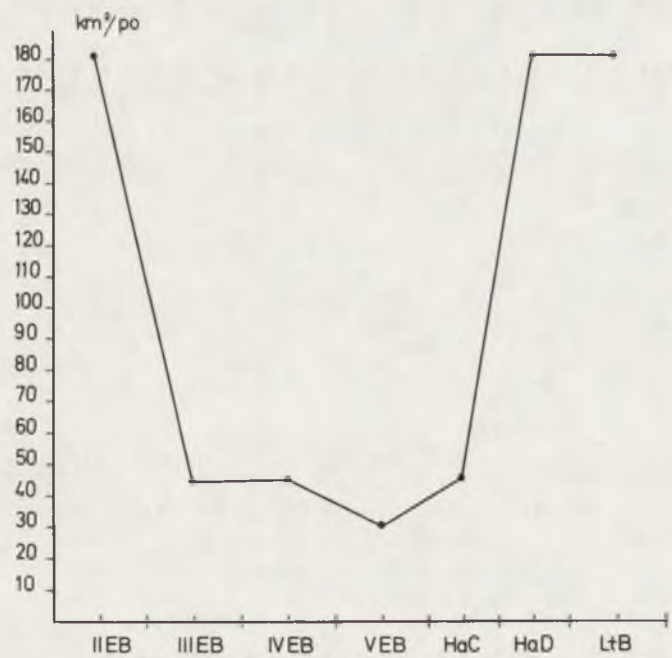

Ryc. 23. Zmiany gęstości zasiedlenia dolin regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (po – punkt osadniczy)

Abb. 23. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Tälerzone der Trzebnica-Żmigród Region (po – Siedlungspunkt)

Nikły stopień penetracji dolin sugeruje ich neutralgiczny charakter przez cały omawiany wycinek dziejów. Nawet w grupie punktów osadniczych ogólnie datowanych na kulturę łużycką i epokę brązu notujemy zaledwie 10% ulokowanych w dolinach, których tylko większe powierzchnie (uwidocznione na ryc. 4) zajmują niemal aż 19% obszaru regionu. Odpowiednio w zasięgu gleb dolinnych (mad i gleb hydromorficznych) znajduje się ok. 6% tych punktów, przy ich udziale w areale regionu w wysokości

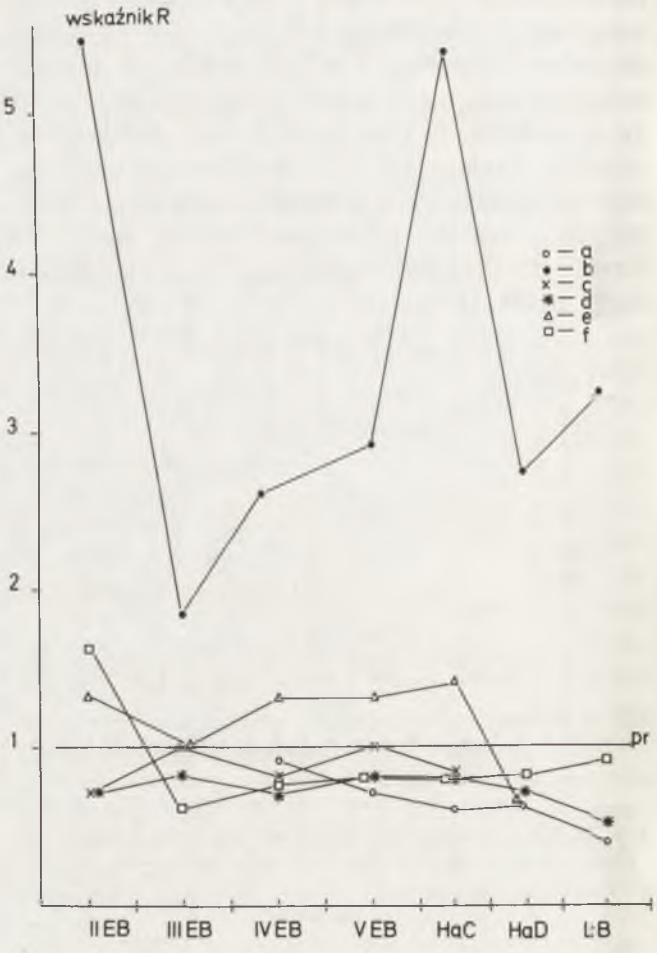

Ryc. 24. Porównanie dynamiki zasiedlenia podstawowych stref geomorfologicznych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (dla wszystkich punktów osadniczych)

a – doliny, b – równiny teras plejstoceńskich, c – wały czołowomorenowe, d – długie stoki wałów czołowomorenowych, e – morena denna o zróżnicowanej rzeźbie, wraz z fragmentami strefy długich stoków na przejściu do Obniżenia Wołowa, f – równiny morenowe typu pedymentu, wskaźnik R – wskaźnik relatywnego stopnia okupacji stref (wyznaczany w danym okresie ze stosunku gęstości zasiedlenia w danej strefie do gęstości zasiedlenia w całym regionie osadniczym), pr – przeciętny poziom zagszczenia osadnictwa w regionie (R = 1)

Abb. 24. Vergleich der Besiedlungsdynamik in der geomorphologischen Hauptzonen der Trzebnica-Żmigród Region (für alle Siedlungspunkte)

a – Täler, b – pleistozäne Terrassenebenen, c – Stirnmoränenwälle, d – lange Abhänge der Stirnmoränenwälle, e – Oberflächenmoränen von unterschiedlicher Gestaltung, samt Zone von langen Abhängen am Übergang zum Obniżenie Wołowa, f – Moränenebenen Typus Pedyment, Faktor R – Faktor vom relativen Grad der Zonenokkupation (bestimmt in einer Periode aus Verhältnis der Besiedlungsdichte in einer Zone zur Besiedlungsdichte in ganzer Siedlungsregion), pr – durchschnittliches Niveau der Besiedlungsdichte in der Region (R = 1)

10%. W poszczególnych okresach frekwencja była zwykle o połowę niższa. Tylko w HaD-LtB został osiągnięty pułap 10% dla dolin, a w HaD dla gleb hydromorficznych. Wydaje się, iż w czwartej fazie nie dokonywano w ogóle lokalizacji w zasięgu mad.

Powtarzalność przebiegu zmian gęstości zasiedlenia z różnych stref geomorfologicznych nie oznacza oczywiście, iż wyrównany (zbliżony) był stopień ich okupacji (ryc. 24, 25). Najwyższy był on z pewnością w strefie Wzgórz Trzebnickich, zwłaszcza w ich partii stokowej. Tą powtarzalność czy zgodność z tendencją regionalną (z podziałem fazowym) stwierdzamy również obserwując zmiany w zasiedleniu dwóch podstawowych typów genetycznych kompleksów glebowych (ryc. 26, 27), jak też w odniesieniu do podstawowych grup podłoża glebowego (ryc. 28—32). Tylko w strefie luźnych piasków, najsłabiej, wręcz sporadycznie, penetrowanych przez cały omawiany

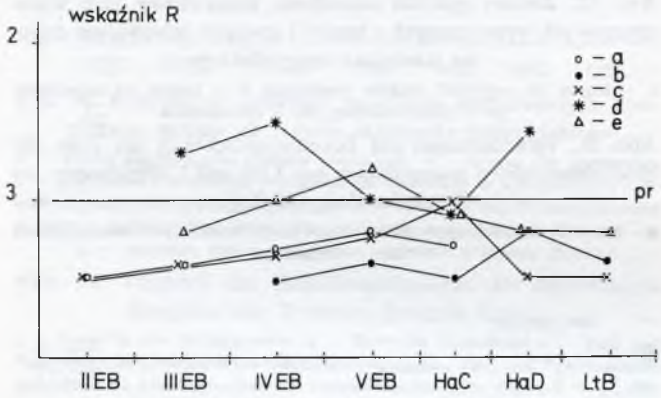

Ryc. 25. Porównanie dynamiki zasiedlenia podstawowych stref geomorfologicznych wysoczyzn regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (dla cmentarzysk)

a — równiny teras plejstoceńskich, b — wały czołowomorenowe, c — długie stoki wałów czołowomorenowych, d — moreny denne o zróżnicowanej rzeźbie, wraz z fragmentami strefy długich stoków na przejściu do Obniżenia Wołowa, e — równiny morenowe typu pedymentu, wskaźnik R — por. ryc. 24, pr — przeciętny poziom zagęszczenia osadnictwa w regionie (R = 1)

Abb. 25. Vergleich der Besiedlungsdynamik der geomorphologischen Hauptzonen der Anhöhen der Trzebnica-Żmigród Region (für Gräberfelder)

a — pleistozäne Terrassenebenen, b — Stirnmoränenwälle, c — lange Abhänge der Stirnmoränenwälle, d — Oberflächenmoränen von unterschiedlicher Gestaltung, samt Zone von langen Abhängen am Übergang zum Obniżenie Wołowa, e — Moränenebenen Typus Pedyment, Faktor R — vgl. Abb. 24, pr — durchschnittliches Niveau der Besiedlungsdichte in der Region (R = 1)

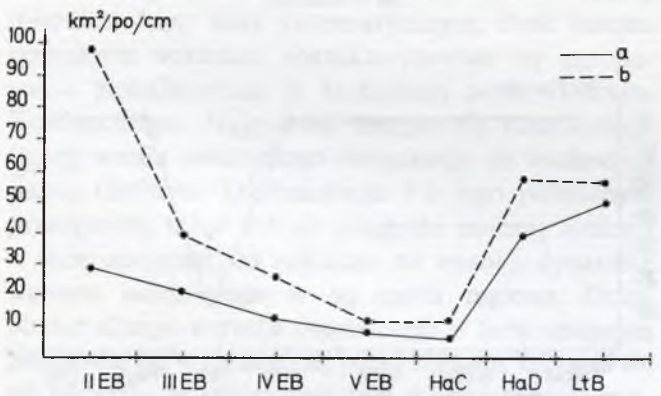

Ryc. 26. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb płowych i brunatnych wyługowanych wytworzonych ze słabogliniastych piasków zwałowych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a — krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b — krzywa dla cmentarzysk, po — punkt osadniczy, cm — cmentarzysko

Abb. 26. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Fahlerden- und Parabraunerdenkomplexe ausgebildeten aus Geschiebelehmsand der Trzebnica-Żmigród Region

a — Kurve für alle Siedlungspunkte, b — Kurve für Gräberfelder, po — Siedlungspunkt, cm — Gräberfeld

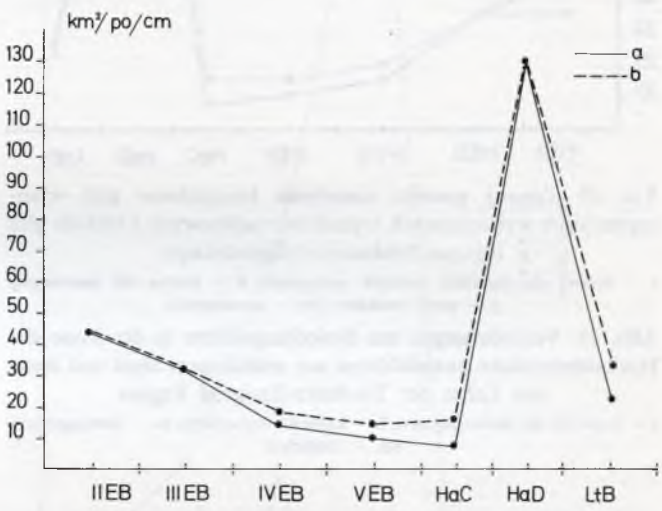

Ryc. 27. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb płowych i brunatnych wyługowanych wytworzonych z piasków naglinowych i lekkich glin zwałowych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a — krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b — krzywa dla cmentarzysk, po — punkt osadniczy, cm — cmentarzysko

Abb. 27. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Fahlerden- und Parabraunerdenkomplexe ausgebildeten aus anlehmigem Sand und leichtem Geschiebelehm der Trzebnica-Żmigród Region

a — Kurve für alle Siedlungspunkte, b — Kurve für Gräberfelder, po — Siedlungspunkt, cm — Gräberfeld

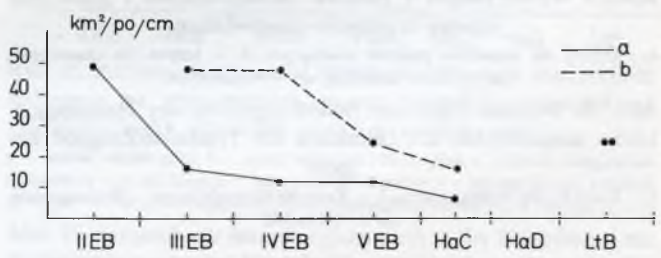

Ryc. 28. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb wysoczyznowych wytworzonych ze średnich i ciężkich glin regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a — krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b — krzywa dla cmentarzysk, po — punkt osadniczy, cm — cmentarzysko

Abb. 28. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Hochebenenböden ausgebildeten aus mittelschwerem und schwerem Lehm der Trzebnica-Żmigród Region

a — Kurve für alle Siedlungspunkte, b — Kurve für Gräberfelder, po — Siedlungspunkt, cm — Gräberfeld

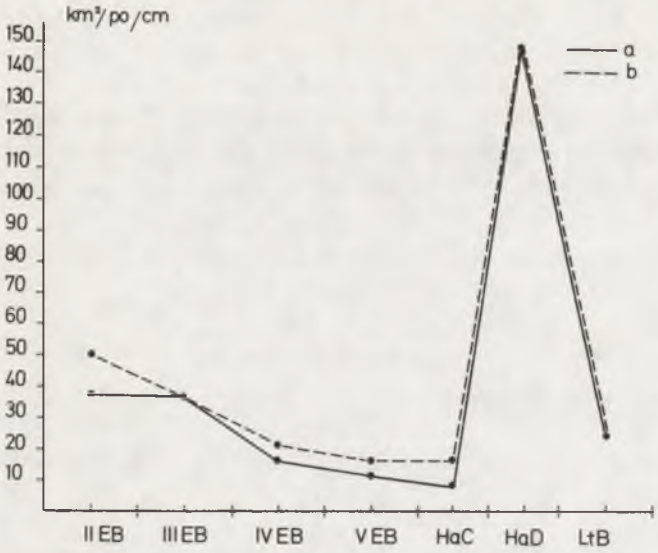

Ryc. 29. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb wysoczyznowych wytworzonych z piasków naglinowych i lekkich glin regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, p – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 29. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Hochebenenböden ausgebildeten aus anlehmigem Sand und leichtem Lehm der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

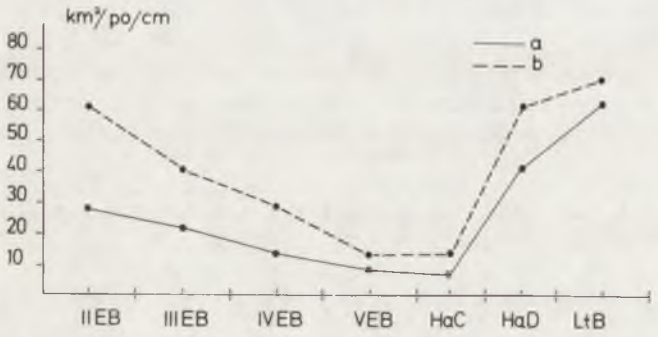

Ryc. 30. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb wysoczyznowych wytworzonych z piasków słabogliniastych i gliniastych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 30. Veränderungen der Besiedlungsdichte der Hochebenenböden ausgebildeten aus Lehmsand der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

wycinek pradziejów, nie znajduje ona odzwierciedlenia (ryc. 33). Zgodny z charakterem ogólnej tendencji stały wzrost zasiedlenia stref glebowych pomiędzy II EB a HaC przejawiał się podobnie jak w wypadku stref geomorfologicznych, mimo znacznego zróżnicowania w zakresie relatywnego stopnia ich okupacji (ryc. 34 – 36).

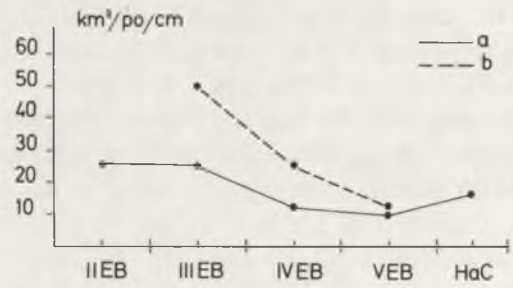

Ryc. 31. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb wysoczyznowych wytworzonych z lessów i utworów lessowatych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 31. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Hochebenenböden ausgebildeten aus Löß und Lößbildungen der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

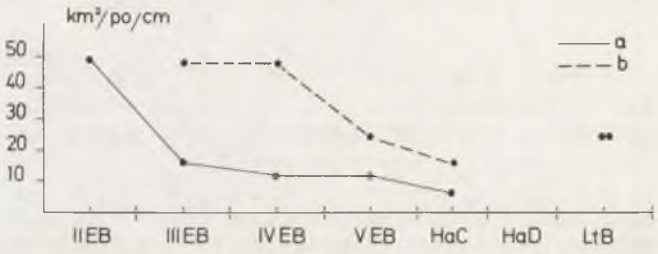

Ryc. 32. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb wysoczyznowych wytworzonych z utworów pylastych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 32. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Hochebenenböden ausgebildeten aus Flottlehm der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

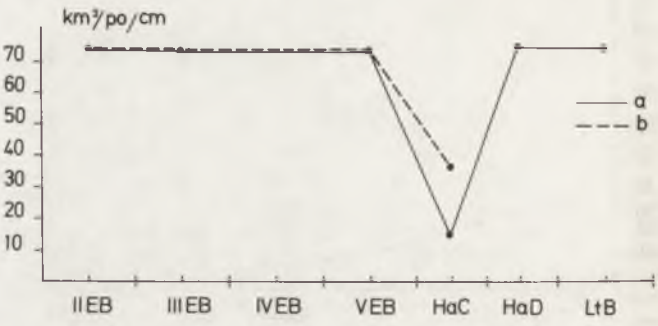

Ryc. 33. Zmiany gęstości zasiedlenia kompleksów gleb wysoczyznowych wytworzonych z luźnych piasków regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b – krzywa dla cmentarzysk, po – punkt osadniczy, cm – cmentarzysko

Abb. 33. Veränderungen der Besiedlungsdichte in der Zone der Hochebenenböden ausgebildeten aus lockerem Sand der Trzebnica-Żmigród Region

a – Kurve für alle Siedlungspunkte, b – Kurve für Gräberfelder, po – Siedlungspunkt, cm – Gräberfeld

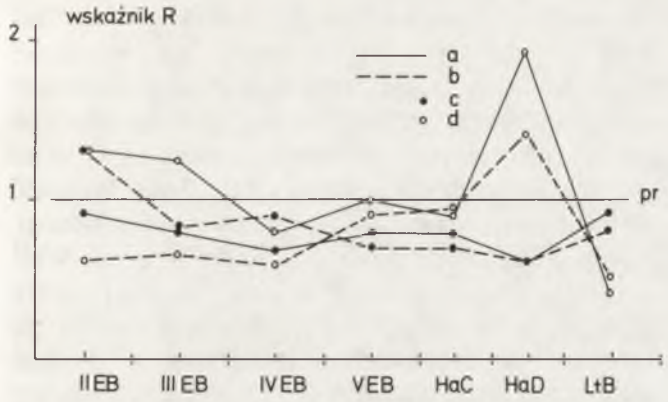

Ryc. 34. Porównanie dynamiki zasiedlenia podstawowych kompleksów glebowych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a — krzywa dla wszystkich punktów osadniczych, b — krzywa dla cmentarzysk, c — gleby płowe z brunatnymi wyługowanymi wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków zwałowych, d — gleby płowe z brunatnymi wyługowanymi wytworzone z piasków naglinowych i lekkich glin zwałowych, wskaźnik R — por. ryc. 24, pr — przeciętny poziom zagęszczenia osadnictwa w regionie (R = 1)

Abb. 34. Vergleich der Besiedlungsdynamik der Bodenhauptkomplexe der Trzebnica-Żmigród Region

a — Kurve für alle Siedlungspunkte, b — Kurve für Gräberfelder, c — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus Geschiebelehmsand, d — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus anlehmigem Sand und leichtem Geschiebelehm, Faktor R — vgl. Abb. 24, pr — durchschnittliches Niveau der Besiedlungsdichte in der Region (R = 1)

Wszystkie właściwie ugrupowania osadnicze znane z fazy apogeum sięgają początkami III EB lub nawet jeszcze II EB (pierwszej fazy), choć niekiedy były to tylko pojedyncze ekumeny, wyznaczające rejon przyszłego zwartego zasiedlenia. Proces konsolidacji struktur osadniczych wykazywał przy tym największe zaawansowanie w strefie Wzgórz Trzebnickich, zwłaszcza w otoczeniu Bramy Pełczyńskiej. Największą trwałością i zwartością, zdecydowanie najwcześniejszą konsolidacją struktury osadniczej (pierwsza faza) oraz systematycznym, choć bardzo powolnym wzrostem charakteryzowało się ugrupowanie zlokalizowane w zachodniej partii Grzbietu Trzebnickiego. Najpóźniej zaczęła się konsolidacja ugrupowania osadniczego związanego ze wschodnią partią Grzbietu Trzebnickiego i z jego północnym przedpolem, które jednak osiągnęło znaczny rozkwit w fazie apogeum, co wskazuje na wysoką dynamikę wzrostu osadniczego w tej partii regionu. Drugi obszar silnego wzrostu osadniczego w fazie apogeum znajdował się w zachodniej partii regionu. Ujawnił się on nie tylko w tradycyjnie tam preferowanych rejonach, a więc na Wzgórzach Wińskich, Strupińskich oraz w partii Kotliny Żmigrodzkiej położonej między nimi, ale towarzyszył mu wzrost zainteresowania południowym zapleczem tych jednostek fizjograficznych, tzn. fragmentem powierzchni morenowych Wysoczyzny Rościsławickiej okalającym Obniżenie Wołowa. Formuje się tam stosunkowo rozległe, jak na niezbyt korzystne warunki przyrodnicze tej części

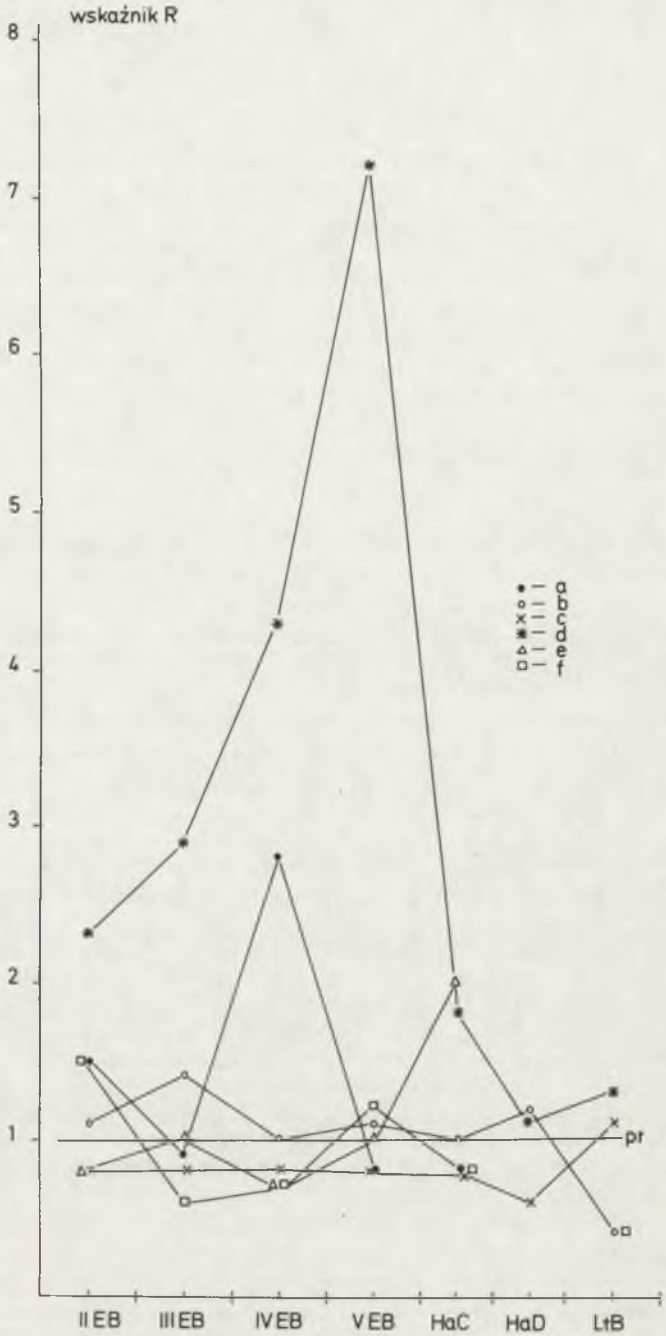

Ryc. 35. Porównanie dynamiki zasiedlenia głównych stref podłoża glebowego na wysoczyznach regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (dla wszystkich punktów osadniczych)

a — średnie i ciężkie gliny, b — piaski naglinowe i lekkie gliny, c — piaski słabogliniaste i gliniaste, d — piaski luźne, e — lessy i utwory lessowate, f — utwory pylaste, wskaźnik R — por. ryc. 24, pr — przeciętny poziom zagęszczenia osadnictwa w regionie (R = 1)

Abb. 35. Vergleich der Besiedlungsdynamik in der Hauptzonen des Bodenuntergrunds der Hochebenen der Trzebnica-Żmigród Region (für alle Siedlungspunkte)

a — mittelschwerer und schwerer Lehm, b — anlehmiger Sand und leichter Lehm, c — Lehmsand, d — lockerer Sand, e — Löß und Lößbildungen, f — Flottlehm, Faktor R — vgl Abb. 24, pr — durschnittliches Niveau der Besiedlungsdichte in der Region (R = 1)

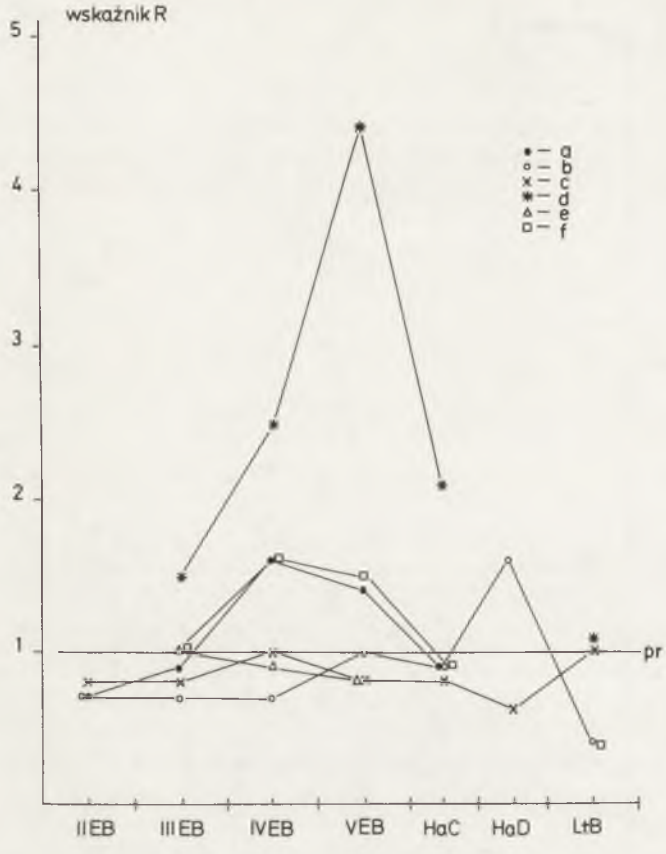

Ryc. 36. Porównanie dynamiki zasiedlenia głównych stref podłoża glebowego wysoczyzn regionu trzebnicko-żmigrodzkiego (dla cmentarzysk)

a – średnie i ciężkie gliny, b – piaski naglinowe i lekkie gliny, c – piaski słabogliniaste i gliniaste, d – piaski luźne, e – lessy i utwory lessowate, f – utwory pylaste, wskaźnik R – por. ryc. 24, pr – przeciętny poziom zagęszczenia osadnictwa w regionie (R = 1)

Abb. 36. Vergleich der Besiedlungsdynamik in der Hauptzonen des Bodenuntergrunds der Hochebenen der Trzebnica-Żmigród Region (für alle Gräberfelder)

a – mittelschwerer und schwerer Lehm, b – anlehmiger Sand und leichter Lehm, c – Lehmsand, d – lockerer Sand, e – Löß und Lößbildungen, f – Flottlehm, Faktor R – vgl Abb. 24, pr – durschmittliches Niveau der Besiedlungsdichte in der Region (R = 1)

regionu, ugrupowanie osadnicze, zajmujące rozgałęzione dorzecze górnej Juszki. Notujemy zatem jak gdyby otoczenie Bramy Pełczyńskiej ugrupowaniami osadniczymi, przy jednoczesnym niezasiedlaniu jej samej.

Ten wyraźny wzrost zainteresowania zachodnią partią regionu wydaje się mieć związek z ożywieniem stosunków kulturowych i handlowych Śląska i Wielkopolski z Południem, notowanym od schyłku V EB (Gedl 1973, 84–96; 1991, 118–121). Przez tę partię regionu trzebnicko-żmigrodzkiego przebiegała najprawdopodobniej wówczas jedna z tras komunikacyjnych. Na Wysoczyźnie Rościsławickiej następowało połączenie jej odnóg, przecinających region chojnowsko-strzegomski, z których jedna przekraczała przypuszczalnie Odrę na wysokości Średzkiej Wody (region średzko-odrzański), a druga na wysokości ujścia Kaczawy (region dolnokaczawsko-rościsławicki). Na obszarze regionu trzebnicko-żmigrodzkiego główny nurt tej trasy obchodził zapewne na krótkim odcinku od wschodu i północy Obniżenie Wołowa, by następnie rozdzielić się ponownie na odnogi. Z nich jedna obiegałaby od zachodu Wzgórza Wińskie, gdzie najdogodniejszą drogę wyznaczał przebieg teras plejstoceńskich Obniżenia Ścinawskiego. Druga zaś wiodłaby przez Bramę Pełczyńską, obchodząc Wzgórza Wińskie od wschodu. Zapewne to sprzyjało zajmowaniu przeciwległych stoków tych Wzgórz w HaC (dezintegracji osadnictwa). Obydwie odnogi trasy spotykały się ponownie na północnym przyczółku Wzgórz Wińskich, gdzie istnieje najwęższe przejście przez dolinę Baryczy do regionu górowsko-rudnowskiego. Ku odnodze zachodniej, która mogła funkcjonować wcześniej, ciążyło zapewne ugrupowanie osadnicze usytuowane w południowej partii kulminacji i stoków Wzgórz Wińskich. Z nią też mógł być związany gród w Moczydlnicy Klasztornej, gm. Wińsko, odsunięty w strefę mokradeł Obniżenia Wołowa, oddalony po ok. 4 km od układów osadniczych znad górnej Juszki i Jemielnicy. Jak już wspominałem, można się w nim dopatrywać refugium dla ludności jednego lub obydwóch tych ugrupowań[8].

[8] Wydaje się mało przekonywające upatrywanie w tym obiekcie centrum osadniczego, abstrahując nie tylko od jego usytuowania na peryferii strefy zasiedlenia w skali regionalnej oraz lokalnej, ale też od uwarunkowań fizjograficznych (orograficzno-hydrologicznych) otoczenia i nikłego rozpoznania obiektu (Niesiołowska-Wędzka 1974, 57–58). Zamiast komentarza mogłoby wystarczyć zacytowanie odnośnego fragmentu: „(...) w okresie halsztackim osadnictwo otwarte wyraźnie się od niego odsunęło. Znalazł się on niejako w centrum osadnictwa, oddalonego jednak o 10–20 km". Ten dylemat pomiędzy przekonaniem o kluczowej roli obiektu w strukturze osadniczo-gospodarczej i jego nieprzystawalnością do ujawniającego się układu zasiedlenia miałoby rozwiązać nadanie mu rangi „samodzielnej jednostki osadniczej".

Dość niejasna jest treść określenia „jednostka osadnicza", zwłaszcza w kontekście stosowanych w omawianych pracy terminów „skupisko osadnicze" i „zespół osadniczy". Czytelna jest natomiast intencja dokonania tego zabiegu. Chodziło o podkreślenie znaczenia obiektu, co staje się widoczne choćby w sformułowaniu: „(...) w pobliżu poszczególnych skupisk osadniczych oraz grodów wystąpiły (...) urodzajne gleby (...)" (Niesiołowska-Wędzka 1974, 58). Jednak nie dobór słów i przekonania winny być rozstrzygające, lecz analiza osadnicza, a ta zdecydowanie sugeruje przy obecnym stanie wiedzy peryferyczność obiektu, zarówno w skali układu regionalnego, jak też w stosunku do ugrupowań z dorzeczy Juszki i górnej Jezierzycy. Szerzej na temat funkcji grodów wypowiadam się w innym miejscu (Mierzwiński 1989).

Natomiast ku odnodze wschodniej skłaniałoby się ugrupowanie ze Wzgórz Strupińskich i ich północnego przedpola oraz zapewne usytuowane w zachodniej partii Grzbietu Trzebnickiego, choć egzystencja i dynamika osadnictwa tego ostatniego wydaje się najmniej uzależniona od zaistniałej koniunktury.

Jest charakterystyczne, iż osadnictwo związane ze Wzgórzami Trzebnickimi omijało wszystkie obniżenia „bramne", bo nie tylko rozległą Bramę Pełczyńską (między Wzgórzami Wińskimi i Strupińskimi) czy Malerzowicką (między Grzbietem Trzebnickim i Wzgórzami Twardogórskimi), ale wyraźną niechęć do osadzania się stwierdzamy także w stosunkowo niewielkim siodle pomiędzy Wzgórzami Strupińskimi i Grzbietem Trzebnickim. Mogło to być także kolejne przejście ku północy, kontrolowane przez ludność z obydwóch tych pasm wzniesień. Wyraźną przerwę w ciągu osadniczym strefy czołowomorenowej notujemy ponadto w połowie kulminacji Grzbietu Trzebnickiego, co jednak miało inne przyczyny niż w przypadku dogodnych przejść przez obniżenia, które starano się raczej kontrolować miast zasiedlać. Rzuca się natomiast w oczy, iż owa przerwa w partii kulminacji pokrywa się w wkraczającymi aż tak wysoko płatami utworów lessowatych i lessów, zajmującymi przede wszystkim południowe stoki Grzbietu Trzebnickiego na jego środkowym i wschodnim odcinku. Pozostawały one stale niezasiedlone, tworząc obszar rozgraniczający regiony trzebnicko-żmigrodzki, wrocławsko-strzeliński i oleśnicki. Wydaje się, iż przyczyną takiego stanu jest bardzo słabo rozwinięta sieć rzeczna i zbyt głębokie zaleganie wód gruntowych na tych południowych stokach i na kulminacji, wyznaczających wododział zlewni Baryczy, Widawy i mniejszych dopływów Odry.

Podobne jak w wypadku zachodniej partii regionu trzebnicko-żmigrodzkiego przyczyny mogły sprzyjać w fazie apogeum rozwojowi osadniczemu jego partii wschodniej. Dotyczy to szczególnie terenów położonych na północnych i północno-wschodnich stokach tamtejszego odcinka Grzbietu Trzebnickiego, flankującego od zachodu Bramę Malerzowicką, której znaczenie jako elementu trasy komunikacyjnej o charakterze ponadregionalnym nie ustępowało zbytnio terenom okalającym Obniżenie Ścinawskie, ale chyba dopiero od fazy apogeum, choć jej stałej użyteczności lokalnej nie można negować. Znamienne jest bowiem, iż w tym samym czasie (V EB-HaC) następuje rozkwit osadniczy regionu oleśnickiego na jej południowym przedpolu oraz partii regionu wrocławsko-strzelińskiego położonej na północ od Odry, zajmującej zachodnią część Równiny Oleśnickiej, gdzie osadnictwo wyraźnie kierowało się ku północnemu wschodowi. W dużej mierze było to wymuszane sytuacją fizjograficzną (bariera lessowo-sandrowa i orograficzna Grzbietu Trzebnickiego). Wydaje się więc, iż trasa komunikacyjna wiodła poprzez region oleśnicki, Bramę Malerzowicką, a następnie zachodnim podnóżem Wzgórz Krośnieńskich i przewężeniem doliny Baryczy, oddzielającym piaszczystą i silnie podmokłą wschodnią część Kotliny Żmigrodzkiej od zbliżonej charakterem fizjograficznym Kotliny Milickiej. Byłoby to zatem wyraźne ukierunkowanie na wschodnią Wielkopolskę. W funkcjonowanie tej trasy bardziej zapewne były zaangażowane populacje z regionu milicko-cieszkowskiego, które kontrolowały jej odcinek poczynając od Bramy Malerzowickiej aż w głąb Wysoczyzny Kaliskiej.

Opisany przebieg obydwóch tras komunikacyjnych znajduje uzasadnienie nie tylko w uwarunkowaniach fizjograficznych i osadniczych, ale także w rozmieszczeniu importów (Mierzwiński 1989, 186, 198–200). Nie można jednak przyczyn rozkwitu osadniczego w regionie trzebnicko-żmigrodzkim w trakcie trzeciej fazy upatrywać tylko czy przede wszystkim w uruchomieniu (aktywizacji) kontaktów wzdłuż rekonstruowanych tras komunikacyjnych. Musiały przecież na terenach z nimi związanych zaistnieć wpierw na tyle dogodne warunki siedliskowe, aby zapewnić warunki dla efektywnej gospodarki żywieniowej. W szczególności dotyczy to rejonów, na których dopiero w fazie apogeum ukształtowały się wyraźne ugrupowania osadnicze (Wysoczyzna Rościsławicka, wschodni skłon Grzbietu Trzebnickiego).

Przedmiotem podobnych prób (manipulacji) interpretacyjnych stał się nie tylko drugi ze znanych z regionu trzebnicko-żmigrodzkiego grodów z Kędzia, gm. Żmigród, również usytuowany peryferycznie, ale i osada otwarta z Dębnicy, gm. Prusice. Jest ona określana jako „samodzielna osada", za czym miałaby przemawiać jej naturalna obronność, odczytywana jedynie z faktu wyeksponowania ponad podmokłymi łąkami, następnie jej długotrwałość, obecność pracowni brązowniczej i wreszcie rzekome wyizolowanie od układu osadniczego, stanowiące raczej efekt zakresu kwerendy źródłowej (Niesiołowska-Wędzka 1974, 56–58).

CHARAKTERYSTYKA PREFERENCJI SIEDLISKOWYCH

Omawiany region charakteryzowały wyraziste i dość stabilne stosunki w zakresie preferencji ekosystemowych. Niewielkie zmiany notowane w trakcie ponad tysiąclecia, o ściśle ograniczonym zasięgu terytorialnym i chronologicznym, dotyczyły głównie wzrostu zainteresowania typami siedlisk o drugorzędnym znaczeniu w skali regionu i w hierarchii preferencji. Tendencje w zakresie częstotliwości występowania w ekumenach ważniejszych form morfologii terenu i kompleksów glebowych obrazuje zespół krzywych, opracowanych na podstawie wyników analizy kontekstu zalegania cmentarzysk, tzn. charakteru ich fizjograficznego otoczenia w promieniu 1 km (ryc. 37–39). Wskazuje on oczywiście na chronologiczne ustabilizowanie preferencji siedliskowych, co ułatwia nam zadanie, gdyż na dalszy plan schodzi aspekt dynamiki zmian. Bardzo szczegółowe omawianie tych tak klarownie zarysowanych relacji w doborze stref siedliskowych wydaje się więc zbędne, chociaż konieczny jest pewien komentarz, pozwalający choćby ukazać zależności pomiędzy preferowanymi elementami siedlisk, dając tym samym lepszą podstawę do charakterystyki florystycznej ekumen.

Chciałbym ponadto podkreślić, iż graficznie ujęto tylko te strefy, w wypadku których zauważalna jest stała tendencja do utrzymywania się ich frekwencji w otoczeniu cmentarzysk w wysokości zbliżonej przynajmniej do 10%. Dotyczy to zwłaszcza preferencji gleb, gdyż ukazano tendencje tylko dla 6 kompleksów. Częstotliwość doboru 14 pozostałych, nawet jeśli rysuje się w postaci trwałej tendencji, charakteryzuje zwykle średnia zbliżona do 5%. Zdarzają się oczywiście skoki wartości, ale przypadają one na II EB (dla kompleksów gleb brunatnych na utworach lessowatych – 15% ekumen) oraz na HaD-LtB (dla kompleksów bielicoziemnych na luźnych piaskach – 10–20%), a więc na okresy relatywnie najsłabiej poznane i o najmniejszych potencjałach osadniczych. W rezultacie chodzi tylko o 1–2 ekumeny, wskazana jest zatem duża doza krytycyzmu przy ocenie wymowy tych wielkości.

Preferowano ekumeny położone na pograniczach stref geomorfologicznych wewnątrzwysoczyznowych i wysoczyznowo-dolinnych. Wśród tych ostatnich przeważały ekumeny, w których doliny mogły być co najwyżej równorzędnym elementem krajobrazowym ich siedlisk. Udział ekumen z pogranicza dolinnego był zresztą relatywnie niski i większość spośród nich wiązała się z dolinami niewielkich cieków, a więc z reguły z niezbyt rozległymi i o niezbyt znaczącej potencjalnej produktywności. Przewaga ekumen zdecydowanie odsuniętych od dolin, położonych zwłaszcza na pograniczach różnych typów wysoczyzn, była możliwa dzięki korzystnym warunkom hydrologicznym, tzn. silnie rozbudowanym systemom niewielkich (bezdolinnych) cieków. Są one szczególnie charakterystyczne dla strefy długich stoków wałów morenowych. Z nią też wiązała się największa liczba ekumen i zwykle to ona stanowiła dominujący składnik siedlisk. Natomiast strefę kulminacji wałów morenowych

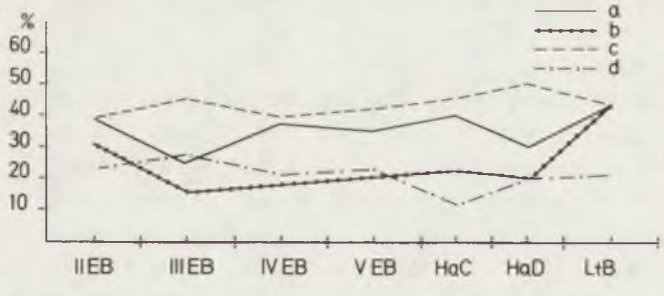

Ryc. 37. Częstotliwość sytuowania ekumen w stosunku do pograniczy stref geomorfologicznych regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – poszerzona strefa pograniczy dolinno-wysoczyznowych, b – wyłącznie strefa krawędziowa, c – pogranicza stref w głębi wysoczyzn, d – ekumeny związane tylko z jedną strefą w głębi wysoczyzn

Uwaga: Poszerzona strefa pogranicza dolinno-wysoczyznowego obejmuje pas o szerokości do 2 km, tzn. po 1 km w głąb doliny i wysoczyzny. Natomiast strefa krawędziowa obejmuje pas o szerokości do 600 m, tzn. do 300 m w głąb doliny i wysoczyzny

Abb. 37. Frequenz der Ökumenenanlegung im Verhältnis zu Grenzgebieten der geomorphologischen Zonen in der Trzebnica-Żmigród Region

a – verbreiterte Tal-Hochebene-Grenzgebiete, b – ausschließlich Randgebietzone der Hochebenen, c – Grenzgebiete der Hochebenenzonen, d – Hochebenenökumenen entfernte von allen Grenzgebieten

Bemerkung: Das verbreiterte Tal-Hochebene-Grenzgebiet umfasst bis 2 km breite Zone, d.h. je 1 km tief in das Tal und in die Hochebene. Das Randgebiet dagegen umfasst eine 600 m breite Zone, d.h. je 300 m tief in das Tal und in die Hochebene

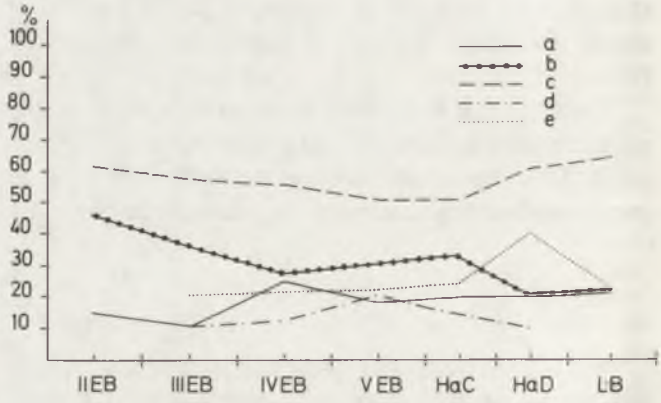

Ryc. 38. Częstotliwość doboru stref geomorfologicznych przy lokowaniu ekumen regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a – równiny teras plejstoceńskich, b – wały czołowomorenowe, c – długie stoki wałów czołowomorenowych, d – moreny denne o zróżnicowanej rzeźbie, wraz z fragmentami strefy długich stoków na przejściu do Obniżenia Wołowa, e – równiny morenowe typu pedymentu

Abb. 38. Frequenz der Auswahl von geomorphologischen Zonen bei Ökumenenanlegung in der Trzebnica-Żmigród Region

a – pleistozäne Terrassenebenen, b – Stirnmoränenwälle, c – lange Abhänge der Sirnmoränenwälle, d – Oberflächenmoräen von unterschiedlicher Gestaltung, samt Zone von langen Abhägen am Übergang zum Obniżenie Wołowa, e – Moränenebenen Typus Pelyment

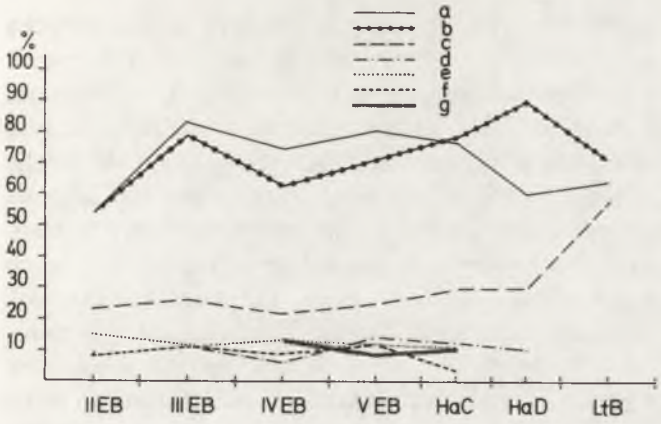

Ryc. 39. Częstotliwość występowania preferowanych kompleksów glebowych w ekumenach regionu trzebnicko-żmigrodzkiego

a — udział ekumen z pogranicza kompleksów glebowych, b — gleby płowe z brunatnymi wyługowanymi wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków zwałowych, c — gleby płowe z brunatnymi wyługowanymi wytworzone z piasków naglinowych i lekkich glin, d — gleby hydromorficzne glejowe, e — gleby rdzawe z bielicowymi wytworzone ze słabogliniastych i gliniastych piasków zwałowych, f — gleby płowe z brunatnymi wyługowanymi wytworzone z pyłów, g — gleby brunatne właściwe z brunatnymi wyługowanymi wytworzone z pyłów

Abb. 39. Frequenz des Auftretens der bevorzugten Bodenkomplexe in den Ökumenen der Trzebnica-Żmigród Region

a — Anteil der Ökumenen von den Grenzgebieten der Bodenkomplexe, b — Fahl- und Parabraunerden aussgebildete aus Geschiebelehmsand, c — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus anlehmigem Sand und leichtem Geschiebelehm, d — hydromorphische Gley-Böden, e — rostfarbene Böden und Podsole ausgebildete aus Geschiebelehmsand, f — Fahl- und Parabraunerden ausgebildete aus Flottlehm, g — typische Braun- und Parabraunerden ausgebildete aus Flottlehm

penetrowano raczej na obrzeżach. Nie preferowano również siedlisk odsuniętych w głąb strefy pedymentowej, trzymając się pogranicza z długimi stokami wałów. Jeśli już wkraczano zdecydowanie w obręb Kotliny Żmigrodzkiej, to widać wyraźnie, iż starano się trzymać wówczas w pobliżu dolin, które schodzą po długich stokach w strefę równinną (III-IV EB). Był to jednak tylko etap pośredni, a ostatecznie nastąpiło zajęcie położonych dalej na północy pogranicza strefy pedymentowej i ciągnących się wzdłuż Baryczy równin teras plejstoceńskich. Ekumeny związane z długimi stokami i kulminacjami wałów morenowych oraz z równinami pedymentowymi, jak też sposób w jaki je zajmowano, tzn. głównie na pograniczach wewnątrzwysoczyznowych i w drugiej kolejności wysoczynowo-dolinnych, można uznać za charakterystyczne dla całego regionu. Natomiast ekumeny związane z terasami plejstoceńskimi i z wysoczyznami morenny dennej, sytuowane w jeszcze większym zakresie na ich pograniczach, były typowe dla jego partii zachodniej, stanowiąc tam równorzędne elementy siedlisk pod względem częstotliwości doboru wraz z długimi stokami i równinami plejstoceńskimi. Jest to szczególnie widoczne w V EB-HaC.

W generalnej zasadzie doborów geomorfologicznych, wyrażającej się dążeniem do zachowania stałych relacji w preferencji podstawowych typów położeń, rysują się dwa wyraźniejsze wahnięcia, choć o drugorzędnym znaczeniu dla ogólnej tendencji. Przypadają one w przybliżeniu na przejściowe okresy od pierwszej do drugiej fazy osadniczej (w trakcie III EB) i od trzeciej do czwartej (w trakcie HaD). Wyrażają się one w obu wypadkach nasileniem frekwencji doborów pograniczy wewnątrzwysoczyznowych i niewspółmiernie większym relatywnie spadkiem częstotliwości doborów pograniczy wysoczyznowo-dolinnych. Jednoznaczne i pełne naświetlenie przyczyn tych zjawisk nie jest możliwe przy obecnym zaawansowaniu badań. Te wahnięcia wykazują zbieżność z dwukrotną tendencją ku kontynentalizacji klimatu oraz z zasadniczymi zmianami w zakresie dynamiki zasiedlenia regionu, tzn. wpierw ku jej wzrostowi, a potem regresji.

Tak więc należy szukać wyjaśnień zarówno w sferze uwarunkowań przyrodniczych, jak też osadniczych, ale z zachowaniem ich rejonizacji, mając na uwadze zróżnicowanie fizjograficzne regionu oraz tendencję do budowania niezbyt rozległych ugrupowań osadniczych. Obecny stan wiedzy o stosunkach w II EB-pocz. III EB i w HaD-LtB jest jednak zbyt nikły dla podejmowania tak zawężonych terytorialnie prób interpretacyjnych. Mogłyby się one zresztą okazać przedwczesne, skoro istnieje prawdopodobieństwo, iż w określonym stopniu wskazane zaburzenia układu preferencyjnego stanowią rezultat słabego poznania, nie zaś w pełni odzwierciedlenie realnych procesów. Gdyby się okazało, iż część ekumen datowanych na IV EB sięga początkami jeszcze III EB (choćby schyłku HaA_1),a wiele datowanych na HaC trwało jeszcze w HaD_1, to należałoby oczekiwać upodobnienia układu krzywych preferencyjnych z III EB i HaD do charakteryzujących inne okresy periodyzacyjne. Ujawniłby się zatem niekorzystny wpływ schematyzmu chronologicznego i operowania skumulowanymi sytuacjami osadniczymi z długich przedziałów czasowych.

Jeśli chodzi o charakter pokryw glebowych preferowanych siedlisk, to chciałbym zwrócić uwagę na częstotliwość doboru różnych wariantów pograniczy kompleksów, czego krzywe nie obrazują. Tak więc najczęściej występowały ekumeny na pograniczach kompleksów o przewadze gleb płowych i wyługowanych brunatnych wytworzonych z piasków gliniastych oraz z lekkich glin i piasków naglinowych, jak też warianty pograniczy pierwszych z nich z innymi, podrzędnymi kompleksami. Są to pogranicza różnych typów kompleksów gleb lekkich oraz lekkich ze średnio ciężkimi, a już bardzo rzadko z ciężkimi, o ile przyjmiemy, że wśród kompleksów wytworzonych ze średnich i ciężkich glin zajmowano także te drugie. Przy tym w zakresie doborów glebowych rysuje się

dosyć wyraźna tendencja. Gdy w III-IV EB stwierdzamy szeroki wachlarz wariantów pograniczy, bez zauważalnej preferencji któregokolwiek z uwzględnianych podrzędnych kompleksów, a tylko generalnie uwidacznia się większe zainteresowanie wszystkimi kompleksami na piaskach gliniastych (nie tylko zwałowych), to w V EB-HaC ujawniają się wyraźnie preferencje w tym zakresie, ściśle zresztą zrejonizowane. Szło to wówczas w parze z penetracją niemal wszystkich kompleksów glebowych regionu. Tak więc w południowo-zachodniej partii regionu preferowano siedliska z pograniczy kompleksów z przewagą gleb płowych i brunatnych wyługowanych na gliniastych piaskach zwałowych oraz gleb hydromorficznych, przy czym zwiększa się tam udział enklaw piasków nieco mniej zasobnych. Na Grzbiecie Trzebnickim preferowano pogranicza tego podstawowego kompleksu regionu z kompleksami o przewadze gleb płowych i brunatnych wyługowanych, ale wytworzonych z utworów pylastych, bądź jego pogranicza z kompleksami o przewadze gleb rdzawych na gliniastych piaskach zwałowych, natomiast w rejonie dolnej i środkowej Sąsiecznicy z pylastymi kompleksami o przewadze gleb brunatnych. W zachodniej partii regionu dominowały ekumeny położone na pograniczach kompleksów z grupy płowo-brunatnych wytworzonych z utworów zwałowych, tzn. z lekkich glin i piasków naglinowych oraz z piasków gliniastych. Obok nich narasta tam w V EB-HaC znaczenie pograniczy kompleksów na lekkich glinach i piaskach naglinowych z kompleksami też o charakterze płowo-brunatnym, ale wytworzonych z gliniastych piasków o genezie wodnolodowcowej oraz z kompleksami o przewadze gleb brunatnych na średnich i ciężkich glinach. Pierwszy z tych wariantów dotyczył podnóży Wzgórz Wińskich, drugi zaś ich kulminacji.

Ukazane zależności wskazują, iż w wypadku ekumen wysoczyznowych preferowano przede wszystkim siedliska wielogatunkowych lasów (uboższych odmian grądów) ze świerkiem, jodłą i bukiem oraz zbliżonych składem gatunkowym borów mieszanych. Odnosi się to zatem do ekumen związanych z kompleksami o przewadze gleb na piaskach gliniastych oraz na lekkich glinach i piaskach naglinowych o genezie zwałowej. Przy tym zbiorowiska grądów były charakterystyczne raczej dla ekumen sytuowanych na pograniczach z drugą z tych grup utworów. W strefie pograniczy dolinno-wysoczyznowych zajmowano natomiast mieszane zbiorowiska grądowe i bogatsze borowe, łęgi olszowe i jesionowo-olszowe, jak też zespoły przejściowe. Dotyczyło to stref gliniastych piasków i lekkich glin na zapleczu mniejszych dolin. W wypadku zaś pograniczy z doliną barycką należy liczyć się z występowaniem też zbiorowisk łęgowych w kompleksach z mokrymi odmianami borów, co jak pamiętamy, nie było zbyt często notowanym typem siedliskowym ekumen. W strefie obrzeży Obniżenia Wołowa zajmowano siedliska na pograniczach kompleksów wielogatunkowych lasoborów i borów mieszanych oraz łęgów olszowych i wierzbowo-topolowych z przymieszką borową. W strefie kulminacji Wzgórz Trzebnickich były notowane ekumeny na pograniczach siedlisk lasoborów i borów mieszanych z udziałem jodły, świerka i buka ze zbiorowiskami ubogich postaci grądów dębowo-grabowych z bukiem lub nawet czystych buczyn – te ostatnie na płatach utworów lessowatych i pylastych Grzbietu Trzebnickiego, choć nawet tam stanowiły one drugorzędne zjawisko. W strefie kulminacji Wzgórz Wińskich wzrost zainteresowania brunatnymi kompleksami na cięższych glinach oznaczał wkraczanie niektórych ekumen na pogranicza lasoborów i borów mieszanych z zespołami świetlistych dąbrów, infiltrowanych przez elementy otaczających je zbiorowisk borowych.

W północnej i północno-zachodniej partii regionu, gdzie liczącą się pozycję posiadają pokrywy piasków wodnolodowcowych (terasy plejstoceńskie), stosunkowo często zajmowano pogranicza porastających je borów sosnowo-dębowych oraz kwasolubnych dąbrów z ubogimi postaciami grądów o przymieszce elementów borowych ze strefy lżejszych utworów zwałowych. Z tym że od strony zachodniego podnóża Wzgórz Wińskich należy zakładać wkraczanie ekumen także w strefę przejściową z bogatymi odmianami łęgów odrzańskich (dębowo-wiązowych). Zatem strefa ubogich dąbrów i borów sosnowo-dębowych byłaby reprezentowana dosyć skromnie w ekumenach, rozpościerając się wąskim pasem pomiędzy bogatymi odmianami łęgów i wielogatunkowymi zbiorowiskami grądów i borów strefy długich stoków wałów morenowych, stanowiącymi podstawowy składnik florystyczny także tamtejszych typów siedliskowych ekumen. Na obrzeżach rozległego płata gleb pylastych w widłach dolnej Sąsiecznicy i Baryczy zajmowano siedliska na pograniczu wielogatunkowych grądów różnych odmian lub tychże z bogatymi odmianami borów mieszanych, co miało miejsce w przypadku ekumen wewnątrzwysoczyznowych. Jeśli zaś notujemy tam również ekumeny ciążące ku brzeżnym partiom doliny Baryczy, to typowe byłyby wówczas siedliska na pograniczach bogatych odmian grądów z łęgami olszowymi o przymieszce elementów wilgotnych borów.

BIBLIOGRAFIA

Skróty

AP — Archeologia Polski, Warszawa

Prahistoria — *Prahistoria ziem polskich*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: t. II (1979). Neolit; t. III (1978). Wczesna epoka brązu

Przemiany — *Przemiany ludnościowe i kulturowe I tysiąclecia p.n.e. na ziemiach między Odrą a Dnieprem. Materiały z polsko-radzieckiego sympozjum paleodemograficznego*, Warszawa, 6 – 9 grudnia 1977, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk

Literatura

BARTKOWSKI T.

1970 *Wielkopolska i środkowe Nadodrze*, Warszawa.

BUCK D.-W. R.

1988 *Bemerkungen zum Terminus „Lausitzer Kultur" und ihrer inneren Gliederung*, [w:] *Forschungen zur Problematik der Lausitzer Kultur*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, s. 47 – 61.

BUKOWSKI Z.

1971 *Charakter osadnictwa kultury łużyckiej w fazie osiedli obronnych na przykładzie Śląska i Wielkopolski*, „Wiadomości Archeologiczne", t. 36, s. 155 – 177.

1982a *Ergebnisse der Forschungsarbeit in der Siedlung der Lausitzer Kultur in Grzybiany, Wojewodschaft Legnica (1970 – 1980)*, [w:] *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, Berlin – Nitra, s. 127 – 147.

1982b *Osiedle otwarte kultury łużyckiej w Grzybianach, woj. legnickie w świetle dotychczasowych badań*, „Pamiętnik Muzeum Miedzi", t. 1, s. 13 – 31.

1983 *W sprawie genezy i rozwoju strefowego ziem polskich w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*, „Slavia Antiqua", t. 28, s. 19 – 70.

1984 *Problematyka osadnicza dorzecza Odry, Wisły i Bugu w II i w I poł. I tysiąclecia p.n.e. jako jeden z elementów poznawczych dla badań nad topogenezą Słowian*, AP, t. 29, s. 291 – 315.

CHOCHOROWSKI J.

1978 *Ze studiów nad okresem halsztackim na ziemiach polskich*, AP, t. 23, s. 355 – 375.

CZERSKA B.

1970 *Ze studiów nad okresem lateńskim na Śląsku (ze szczególnym uwzględnieniem związków z obszarami sąsiednimi)*, AP, t. 15, s. 149 – 206.

CZOPEK S.

1985 *Problematyka badawcza południowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej*, AP, t. 30, s. 367 – 410.

DOBRZAŃSKI B.

1972 (red.) *Polska mapa gleb*. Podziałka 1 : 500 000, Warszawa.

FIRBAS F.

1952 *Spät- und nacheiszeitliche Waldgeschichte Mitteleuropas nördlich der Alpen*, t. 2, Jena.

FOGEL J.

1980 *Uzbrojenie ludności kultury wschodniopomorskiej*, „Przegląd Archeologiczny", t. 27, s. 87 – 123.

GEDIGA B.

1965 *Zróżnicowanie kultury łużyckiej na Śląsku*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia", z. 3, s. 67 – 95.

1967 *Plemiona kultury łużyckiej w epoce brązu na Śląsku środkowym*, Wrocław – Warszawa – Kraków.

1978 *Starszy okres epoki brązu na zachodnich ziemiach polskich w zasięgu „kultury przedłużyckiej"*, [w:] *Prahistoria*, t. III, s. 137 – 172.

1979 *Einige Kulturerscheinungen während der Lausitzer Kultur in Westpolen und ihre Verbindungen mit Westpannonien*, „Mitteilungen der österreichischen Arbeitsgemeinschaft für Ur- und Frühgeschichte", t. 29, s. 1 – 8.

1982 *Zagadnienie periodyzacji okresu rozwoju kultury łużyckiej w świetle kontaktów z Południem*, [w:] *Południowa strefa kultury łużyckiej i powiązania tej kultury z Południem*, Kraków – Przemyśl, s. 49 – 58.

1990 *Die südwestliche Zone Polens am Übergang von der frühen zur älteren Bronzezeit*, [w:] *Beiträge zur Geschichte und Kultur der mitteleuropäischen Bronzezeit*, cz. I, Berlin – Nitra, s. 143 – 152.

GEDL M.

1973 *Cmentarzysko halsztackie w Kietrzu, pow. Głubczyce*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

1975 *Kultura przedłużycka*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

1977 *Wczesna faza śląskiej i górnośląsko-małopolskiej grupy kultury łużyckiej*, [w:] *Geneza kultury łużyckiej na terenie Nadodrza*, Wrocław, s. 35 – 59.

1980a *Zróżnicowanie kulturowe w strefie zaliczanej do „kultury łużyckiej"*, [w:] *Zróżnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej*, Kraków, s. 78 – 94, wkładka.

1980b *Studia nad periodyzacją kultury łużyckiej w południowej części Śląska*, AP, t. 25, s. 79 – 129.

1982 *Uwagi dyskusyjne o wczesnym okresie epoki brązu w zachodniej części Polski*, AP, t. 26, s. 419 – 428.

1985 *Schyłek kultury łużyckiej w południowo-zachodniej Polsce*, „Prace Archeologiczne", z. 37, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego DCCXLIV, Warszawa – Kraków.

1991 *Die Hallstatteinflüsse auf den polnischen Gebieten in der Früheisenzeit*, „Prace Archeologiczne", z. 48, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CMLXIX, Warszawa – Kraków.

GODŁOWSKI K.

1983 *Przemiany osadnicze na Dolnym Śląsku i sąsiadujących z nim terenach w I w. p.n.e.*, [w:] *Przemiany*, s. 293 – 323.

HENSEL W.

1971 *Archeologia i prahistoria. Studia i szkice*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

JÄGER K.-D.

1970 *Mitteleuropäische Klimaschwankungen seit dem Neolithikum und ihre siedlungsgeschichtliche Auswirkungen*, [w:] *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*, Prague, 21 – 27 août 1966, Prague, s. 668 – 678.

JÄGER K.-D., LOŽEK V.

1978 *Umweltbedingungen und Landesausbau während der Urnenfelderbronzezeit im Mitteleuropa*, [w:] *Mitteleuropäische Bronzezeit. Beiträge zur Archäologie und Geschichte*, Berlin, s. 211 – 229.

JAROSZ S.

1956 *Krajobrazy Polski*, wyd. 2, Warszawa.

KALETYN T.

1965a *Osada kultury łużyckiej w Dębnicy, pow. Trzebnica*, „In-

formator Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo wrocławskie – 1965", s. 18–19.

1965b *Sprawozdanie z badań osady kultury łużyckiej w Dębnicy, pow. Trzebnica w 1965 roku*, „Śląskie Sprawozdania Archeologiczne", t. 8, s. 9–10.

1967 *Ratownicze prace wykopaliskowe na terenie osady kultury łużyckiej w Dębnicy, pow. Trzebnica*, „Informator Konserwatora Zabytków Archeologicznych na województwo wrocławskie – 1967", s. 23–24.

1968 *Dębnica, pow. Trzebnica*, „Informator Archeologiczny. Badania 1967 r.", s. 60–61.

KONDRACKI J.

1967 *Geografia fizyczna Polski*, wyd. 2, Warszawa.

1978 *Geografia fizyczna Polski*, wyd. 3, Warszawa.

KOSTRZEWSKI J.

1970 *Pradzieje Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków.

KRYGOWSKI B.

1961 *Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej, cz. 1. Geomorfologia*, Poznań.

1967 *Ważniejsze problemy plejstocenu Polski Zachodniej*, [w:] *Czwartorzęd Polski*, Warszawa, s. 167–205.

1972 *Nizina Wielkopolska*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2, Warszawa, s. 186–223.

KUCZYŃSKA I.

1974 *Stosunki geobotaniczne Opolszczyzny. II. Analiza geograficzna flory. Podział geobotaniczny*, „Prace Botaniczne", t. 18, Acta Universitatis Wratislaviensis, No 216, Wrocław.

KULCZYCKA-LECIEJEWICZOWA A.

1979 *Pierwsze społeczeństwa rolnicze na ziemiach polskich. Kultury kręgu naddunajskiego*, [w:] *Prahistoria, t. II*, s. 19–164.

KURNATOWSKI S.

1973 *Zakres przestrzenny archeologicznych badań terenowych a przydatność ich dla analizy osadniczej*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", Nr 25, s. 9–42.

1983 *Paleodemograficzne aspekty przełomu kulturowego w I tysiącleciu p.n.e. Wprowadzenie do obrad*, [w:] *Przemiany*, s. 21–28.

LASAK I.

1989 *Rozwój społeczno-gospodarczy ludności wczesnej epoki brązu na Dolnym Śląsku a zmiany form osadniczych*, [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 29–47.

ŁUKA L. J.

1959 *Importy italskie i wschodnioalpejskie oraz ich naśladownictwa na obszarze kultury „łużyckiej" okresu halsztackiego w Polsce*, „Slavia Antiqua" t. 6, s. 1–99.

MACHNIK J.

1979 *Krąg kultury ceramiki sznurowej*, [w:] *Prahistoria, t. II*, s. 337–411.

MALINOWSKI T.

1963 *Uwagi na temat zbieżności pomiędzy kierunkami rozwoju niektórych form obrządku pogrzebowego ludności kultury łużyckiej w Polsce i ekspansji kultury pomorskiej*, [w:] *Munera Archaeologica Iosepho Kostrzewski*, Poznań, s. 201–227.

1968 *Kultura pomorska a kultura grobów podkloszowych*, [w:] *Zagadnienia okresu lateńskiego w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków, s. 10–19.

1976 *Studien über den Bestattungsbrauch der Bevölkerung der Pommerschen Kultur*, „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege", t. 20/21, s. 151–220.

MATUSZKIEWICZ W.

1967 *Potencjalna roślinność naturalna Niziny Śląskiej (część środkowa)*, „Materiały Zakładu Fitosocjologii Stosowanej U.W.", Nr 17, Warszawa–Białowieża.

MĄKOSA K.

1964 *Kraina Wyżyn Środkowopolskich*, [w:] *Typy siedliskowe lasu w Polsce*, „Prace Instytutu Badawczego Leśnictwa", Nr 250, Warszawa, s. 343–396.

MIERZWIŃSKI A.

1988 *Ze studiów nad osadnictwem kultury łużyckiej w zachodniej strefie Wzniesień Żarskich. Trzebielski mikroregion osadniczy*, AP, t. 33, s. 347–402.

1989 *Funkcja grodów ludności kultury łużyckiej w świetle badań tych obiektów na Śląsku*, [w:] *Studia nad grodami epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź, s. 185–207.

NIESIOŁOWSKA-WĘDZKA A.

1974 *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

OSTOJA-ZAGÓRSKI J.

1983a *Aspekte der Siedlungskunde, Demographie und Wirtschaft hallstattzeitlichen Burgen von Biskupin-Typ*, „Praehistorische Zeitschrift", t. 58, s. 173–210.

1983b *Przemiany struktur gospodarczo-społecznych w okresie halsztackim i wczesnolateńskim w północno-zachodniej strefie dorzecza Odry i Wisły*, [w:] *Przemiany*, s. 345–361.

PAZDA S.

1970 *Ze studiów nad kulturą wschodniopomorską na Dolnym Śląsku*, AP, t. 15, s. 89–113.

1980 *Studia nad rozwojem i zróżnicowaniem lokalnym kultury przeworskiej na Dolnym Śląsku*, „Studia Archeologiczna", t. 10, Acta Universitatis Wratislaviensis No 443, Wrocław.

SARNOWSKA W.

1975 *Kultura unietycka w Polsce, t. II*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

STARK L.

1936 *Zur Geschichte der Moore und Wälder Schlesiens in postglazialer Zeit*, „Botanische Jahrbücher", t. 67, s. 493–640.

STARKEL L.

1977 *Paleogeografia holocenu*, Warszawa.

1982 (red.) *Przeglądowa mapa geomorfologiczna Polski*, 1:500 000, Warszawa.

STRASZEWICZ L.

1970 *Śląsk Opolski. Zarys geografii gospodarczej, wyd. 2*, Katowice.

SZAFER W.

1972 *Szata roślinna Polski niżowej*, [w:] *Szata roślinna Polski*, wyd. 2, t. II, Warszawa, s. 17–188.

SZCZEPANKIEWICZ S.

1972 *Nizina Śląska*, [w:] *Geomorfologia Polski*, t. 2, Warszawa, s. 224–239.

SZMUKIER W.

1977 *Przyczynek do zagadnienia wyróżnienia późnej fazy kultury unietyckiej w Polsce*, AP, t. 22, s. 389–398.

WALCZAK W.

1970 *Obszar przedsudecki*, Warszawa.

1974 *Nad Odrą. Szkice z dziejów przemian krajobrazu geograficznego ziem nadodrzańskich Dolnego Śląska*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.

WILLERDING U.

1977 *Über Klima-Entwicklung und Vegetationsverhältnisse im Zeitraum Eisenzeit bis Mittelalter*, [w:] *Das Dorf der*

Eisenzeit und des frühen Mittelalters, „Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen", Philologisch-Historische Klasse, Dritte Folge, Nr 101, Göttingen, s. 357–405.

WIŚLAŃSKI T.
1979a *Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych*, [w:] *Prahistoria, t. II*, s. 261–299.
1979b *Krąg ludów subneolitycznych*, [w:] *Prahistoria, t. II*, s. 319–336.

WOŹNIAK Z.
1971 *Z problematyki badań zaniku kultury łużyckiej w Polsce południowej*, AP, t. 16, s. 197–209.

1979 *Chronologia młodszej fazy kultury pomorskiej w świetle importów i naśladownictw zabytków pochodzenia południowego*, [w:] *Problemy kultury pomorskiej*, Koszalin, s. 125–148.

ZANIEWICZ R., OSTROWSKA E.
1981 (red.) *Województwa: jeleniogórskie, legnickie, wałbrzyskie, wrocławskie. Mapa przeglądowa 1:500 000*, Warszawa–Wrocław.

DIE BESIEDLUNGSVERÄNDERUNGEN AUF DEM GEBIET ZWISCHEN WZGÓRZA TRZEBNICKIE (TRZEBNICKIE ANHÖHE) UND KOTLINA ŻMIGRODZKA (ŻMIGRODZKA BECKEN) VON DER ÄLTEREN BRONZE- BIS ZUR FRÜHEN LATÈNEZEIT

Zusammenfassung

In der besprochenen Zeitperiode zeichnet sich in dem Zwischenstromland des Mittelbarycz- und Oderflußes eine Besiedlungseinheit von der Fläche von etwa 950 km^2, nähmlich die Trzebnica-Żmigród Region (Abb. 1–2). Glazitektonische Prozesse verursachten die Vielfältigkeit von den phisiographischen Verhältnissen auf diesem Gebiet. Infolge dessen wurden sowohl die Stirnmoränenwälle (Wzgórza Trzebnickie) als auch die Zone des periglazialen Nivelierens (Kotlina Żmigrodzka) gestaltet, die zwei Grundtypen der Landschaftgestaltung dieses Gebietes bilden (Abb. 3–4). Es entstehen auch sehr feste Unterschiede in der Bodendecke, die von 20 wichtigeren Abarten der Bodenkomplexe vertreten wird, obwohl nur einige davon größeres Areal einnehmen. Bei der Verallgemeinerung der Bodenverhältnisse kann man feststellen, daß es Komplexe der Braunerdenklasse überwiegen, die sich aus Lehmsand und leichtem Geschiebelehm ausgebildet haben und daher zu mittelschweren gehören.

Als Grundlage der Analyse dient die aus der Fachliteratur vor 1991 bekannte Quellenbasis. Daraus entstand eine Sammlung von 311 Siedlungspunkte, deren Einteilung nach Kultur- und Funktionskriterium in der Tab. 1 dargestellt wird (vgl. auch Abb. 6). Aus dieser Zusammenstellung geht hervor, daß die Hauptgruppe der Quellen die Gräberfelder bilden, die nicht nur am besten archäologisch erkannt sind, sondern auch in 86% die präziste Datierung haben, d.h. ausschließlich die Objekte, die nur allgemein mit Lausitzer Kultur oder Bronzezeit verbunden sind. Im Falle der Siedlungen erreicht dieser Faktor nur 48%, also weniger als in der Gruppe der Siedlungspunkte vom unbestimmten Charakter (71%). Am besten sind die Depotfunde datiert (100%), sie bilden jedoch keine Grundkategorie der Objekte in der Besiedlungsstruktur. Parallel der unpräzisen Datierung steht sehr schwache Erkennung der Siedlungen im Hinsicht ihrer Morphologie (10%). Es scheint also völlig begründet, daß es in dieser Situation auf Charakteristik sowohl der Siedlungsformen als auch auf die Struktur ihrer Verbindungen verzichtet wurde. Es können dagegen die Fragen nach Verbindungen zwischen Umwelt und Besiedlung, Gestaltung der allgemeinen Besiedlungsverhältnisse und Dynamik der Populationsbeweglichkeit hervorgehoben werden. Sie werden vor allem im Zusammenhang mit den Strukturelementen von größter Stabilität, also mit den von Gräberfeldern bestimmten lokalen Ökumenen, untersucht. Die in der Analyse führende Kategorie der Quellen stimmt mit den begrenzten Datierungsmöglichkeiten im Rahmen der benutzten Periodisierungssysteme. Dies drängt zur Anwendung in der Analyse der Besiedlungszustände auf, die die Folgen der Besiedlungsaktivität in Zeiträumen je 150–200 Jahren kumulieren.

Bisheriges Wissen über die Besiedlungsfragen im Zwischenstromland von Oder- und Baryczfluß in der uns interessierten Zeitperiode ergibt sich aus der großräumlichen Analyse (Gediga 1965, 70–71, Karten 1–3; 1967, 188–212; Pazda 1970, 92–95; Bukowski 1971, 157–165; Niesiołowska-Wędzka 1974, 32–34, 56–58). Sie wurde auch zur Grundlage der hier vorgeschlagenen Besiedlungscharakteristik, was gute Möglichkeiten zu Vergleichen und Diskussion bildet. Die methodische Hauptvoraussetzungen der großräumlichen Analyse der Regionen habe ich am Rande der Charakteristik von Besiedlungsumwandlungen auf dem Pagórki Trzebielskie-Gebiet besprochen (Mierzwiński 1988, 347–351).

Die durchgeführte Analyse der Besiedlungsdynamik der Region in 7 Zeitperioden (Abb. 7–15) zeigt, daß die Zunahme des Okkupationsgrades zur ständigen Tendenz geworden ist, obwohl dies nur ausgewählte und ständig besiedelte Gebiete betrifft. Zur Stabilisierung dieser Situation ist es erst im Laufe von V BZ und HaC (dritte Etappe) gekommen. Danach zeichnet sich die Senkung der Kollonisationstendenzen, deren Nachfolge bestimmt keine so große Entvölkerung der Region war, was von den Veränderungen der Besiedlungsdichtekurve suggiert ist (Abb. 15).

Nach S. Pazda (1970, 96–104, 109–110) wurde Niederschlesien, darunter auch Trzebnica-Żmigród Region, um die Wende von HaD zur LtB von der eingewanderten Bevölkerung der Pommerscher Kultur besiedelt. Mehrere stilistische Anknüpfungen an die Lausitzer Kultur sprechen für die Fortsetzung der Tradition der besiedlung-wirtschaftlichen Strukturen und der Bevölkerung. Die häufig in der Literatur gestellte Frage nach der Migration der Bevölkerung der Pommerscher Kultur, die in der Regel im großen Ausmaß behandelt wird (Kostrzewski 1970, 121–133; Hensel 1971), ist nicht leicht für eine bestimmte Region zu beweisen.

Für die Zeitperiode vor dem Besiedlungsapogäum der Bevölkerung der Lausitzer Kultur in V BZ-HaC (HaB_3-HaC/D) sind zwei Etappen zu unterscheiden, von denen die erste auf II BZ (BB-BC) und vor allem auf den ansehnlichen Teil von III BZ (BD) fällt, die zweite dagegen auf den Zeitraum zwischen dem Ausgang von III BZ und V BZ (HaA_1-HaB_2). Die erste von diesen Etappen fiele also auf die Zeit der Hügelgräberkultur und mit einer Verspätung auf die frühe Phase der Lausitzer Kultur. Wenige Penetrationsspuren aus der frühen Phase der Hügelgräberkultur (BB_1) suggieren, daß das Gestalten der Besiedlungsstrukturen erst mit der klassischen Phase dieser Kultur (BB_2) verbunden sein könnte. Es zeigt sich damals sehr schwache Besiedlung der Region, was sie von der Besiedlungssituation am linken Oderufer deutlich unterscheidet.

Das Verlangsamen der Gestaltung von Besiedlungsstrukturen in der Trzebnica-Żmigród Region im Vergleich zum linken Oderufer ist von früheren Situation bedingt. Es ist nähmlich zu merken, daß das Land zwischen Oder- und Baryczfluß ein Gebiet bildet, wo fast keine Besiedlungsspuren aus der Frühbronzezeit festgestellt werden (Sarnowska 1975, 8). Ähnliche Situation war auch im Neolithikum. Die änderte sich erst in der älteren Bronzezeit, mit dem Ankommen der Träger der Hügelgräberkultur, die diese ökologische Barriere überwunden haben. Deutliche Besiedlungsexpansion kann jedoch erst mit den Populationen der Lausitzer Kultur verbunden werden. Man kann kaum annehmen, daß die bis zur dritten Etappe regelmäßige und starke Besiedlungszunahme nicht von der Migration aus anderen Regionen unterstützt war.

Die deutliche Beschleunigung der Besiedlungszunahme vom Anfang an der zweiten Etappe war mit der Verstärkung der Bevölkerungskonzentrationen verbunden. Dies zeichnete sich durch die immer größere Anzahl an die Besiedlungsgruppierungen, besonders in der dritten Etappe. In V BZ gab es 10, in HaC 12 solchen Gruppierungen, wenn es früher nur 5 existieren, obwohl fast alle Gebiete, wo sie sich gestaltet hatten, von der Populationen von der ersten Etappe an betroffen sind. Die physiographischen Bedingungen der Region und besonders die orcgraphisch-hydrologische Vielfältigkeit begünstigen die Entstehung der nicht weit verbreiteten Besiedlungsverbindungen (Kolonisation vom inneren Charakter). Es ist also festzustellen, daß sich der Bereich der Besiedlungszone trotz dem riesigen Tempo der Besiedlungszunahme, was sich durch Verdreifacher der Anzahl an die lokalen Ökumenen äußerte, kaum in den beiden Etappen änderte und sich übrigens auf 30% der Fläche behielt. In der dritten Etappe dagegen steigert ihre läche auf nur 40%, obwohl sich die Anzahl der Determinanten von lokalen Ökumenen (d.h. Gräberfelder) im Vergleich zur zweiten Etappe verdoppelte. Die Kolonisierung der Region fand bei der Bevorzugung der Ökumenenareal von 5–10 km^2 (meistens 6–8 km^2) statt.

Es überrascht in der Region von so großer Besiedlungszunahme in der zweiten und am Anfang der dritten Etappe, daß sie sich durch großen Faktor der Dauer von Gräberfeldern auszeichnet und damit auch durch die Stabilität der lokalen Ökumenen (Abb. 16–17). Es unterscheiden sich davon die für die erste und vierte Etappe charakteristischen Verhätnisse. Heute stellen wir jedoch die fast volle Trennung der Nutzung der Gräberfelder von Hügelgräber-, Lausitzer- und Pommersche Kultur fest.

Im Kontext der Vielfältigkeit der Regiongestaltung ist es Übereinstimmung des Verlaufs von Okkupationsänderungen in allen geomorphologischen Zonen auffalend (Abb. 18–25). Dies bezieht sich auch auf die Hauptbodenkomplexe (Abb. 26–36). Es zeigt auf die Homogenität des Besiedlungsprozesses in der ganzen Region.

Fast alle aus der dritten Etappe bekannte Besiedlungsgruppierungen gehen mit ihren Anfängen wohl auf die erste Etappe zurück, aber Gestaltungsprozeß der Besiedlungsstrukturen war am besten auf dem Wzgórza Trzebnickie-Gebiet fortgeschritten, und besonders in seinem Zentrum. Die merkwürdige Entwicklung fand in der dritten Etappe im westlichen

und östlichen Regiongrenzgebiet statt. Es sind Zonen, die mit kürzesten und bequemsten Übergängen nach Großpolen verbunden war (Mierzwiński 1989, 198 – 200). Man kann jedoch nicht die Besiedlungsentwicklung in der dritten Etappe nur in der Verstärkung der Austauschverbindungen entlang die Kommunikationswege sehen. Es mußten doch zuerst auf den mit ihnen verbundenen Gebieten die für die Lebensmittelwirtschaft entschprechende Umweltbedingungen entstehen. Es war mit der Ozeanisierung des Klimas in der dritten Etappe übereinstimmend.

Die besprochene Region zeichnet sich durch deutliche und stabile Verhältnisse im Bereich der Umweltpreferenzen. Die im Zeitraum von über 1000 Jahre registrierten Änderungen betrafen vor allem zweirängige Erscheinungen und hatten einen kleinen Umfang (Abb. 37 – 39). Es wurden lokale Ökumenen auf den Grenzgebieten der geomorphologischen Zonen bevorzugt, dabei war Anteil an Ökumenen im Hinterland der Täler sehr niedrig. Ähnliche Neigung zu Grenzgebieten ist im Bezug auf die Böden zu sehen. Es wurden vor allem Grenzgebiete mit verschiedenen Komplexen von Braun- und Fahlerden bevorzugt, die sich aus Lehmsand und leichtem Lehm ausgebildet hatten. Sie gehören zugleich zu den meist getroffenen Boden der Region.

Übersetzt von Dorota Piwowar

Adresse des Verfassers:
Dr Andrzej Mierzwiński
Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział we Wrocławiu
50-118 Wrocław, ul. Więzienna 6
Polen